De Gulden Passer. Jaargang 12

bron
De Gulden Passer. Jaargang 12. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen / M. Nijhoff, Den Haag 1934

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005193401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

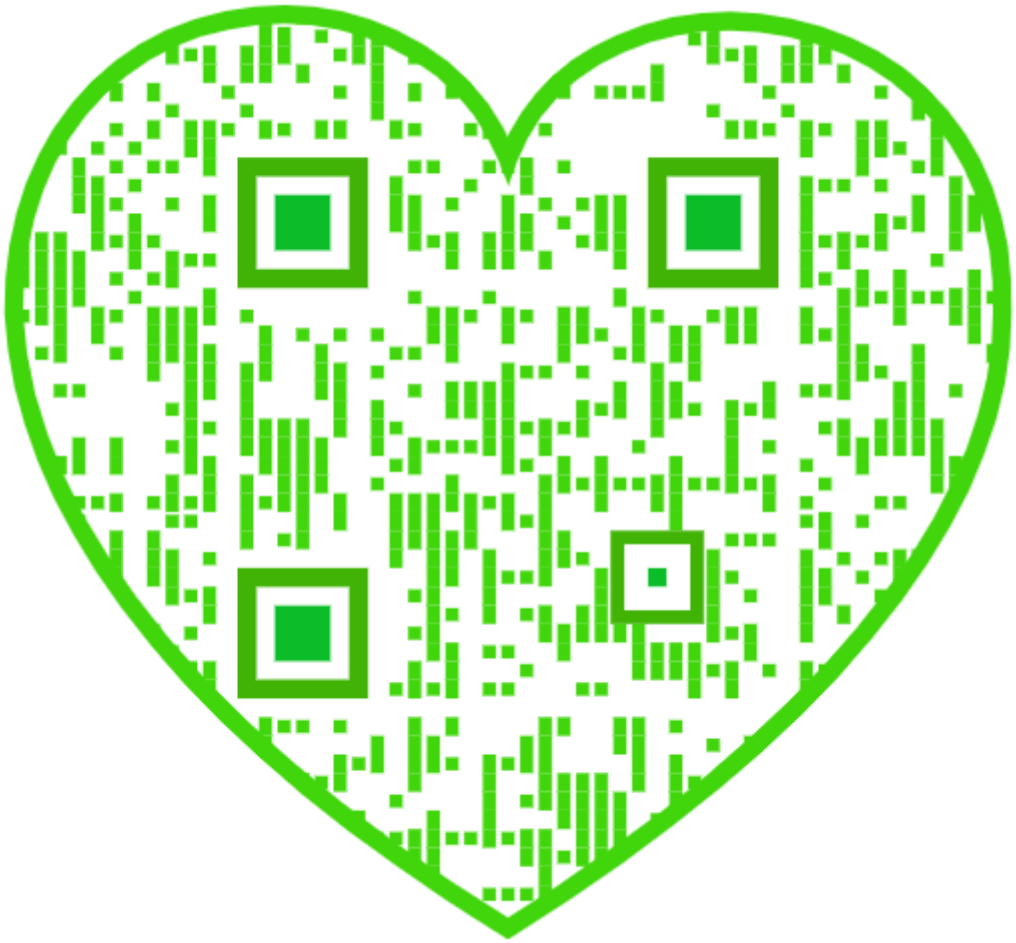

[De Gulden Passer 1934]

Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen
Société des bibliophiles anversois
Ledenlijst - Liste des Membres

Bestuur - comité.

MM.

SABBE, DR. MAUR., hoofdconservator van het Museum Plantin, Antwerpen, *voorzitter, - président.*
CAROLY, GEORGES, avocat, 14, place de la Comédie, Anvers, *ondervoorzitter, - vice-président.*
DERMUL, AMÉDÉE, bibliothecaris der Stad Antwerpen, 70, Solvijnsstraat, *secretaris-schatbewaarder, - secrétaire-trésorier.*
CORNETTE, ARTHUR-H., hoofdconservator van het Museum van Schoone Kunsten, *lid, - membre.*
ERNALSTEEN, JOS., 28, Harmoniestraat, Antwerpen, *lid, - membre.*
COOLS, JAN, 32, St. Michielskaai, Antwerpen, *lid. - membre.*

Eereleden - membres d'honneur.

MM.

Pirenne, H., professeur à l'Université, Gand.
Nijhoff, W., 9, Lange Voorhout, Den Haag.
Allen, P.S., Merton College, Oxford.
Stein, H., 38, rue Gay-Lussac, Paris.
Kruitwagen, Fr. B., Minderbroedersklooster, Woerden, Holland.
Werner, Robert, 36, rue Van Schoonbeke, Anvers.

Briefwisselende leden.
Membres correspondants.

M.M.

De Bruyn, Edm., avocat, 33, rue d'Orléans, Bruxelles.
Van der Essen, L., professeur à l'Université, 124, Boulevard de Tirlemont, Louvain.
Laenen, Kanunnik J., archivaris van het bisdom, Stassartstraat, Mechelen.
Van Doorslaer, Dr G., 34, rue des Tanneurs, Malines.
Verdeyen, Dr R., professeur à l'Université, 269, rue Henri Maus, Liège.
Brassinne, J., professeur-bibliothécaire en chef de l'Université, Liège.
Paris, Louis, conservateur honoraire de la Bibliothèque royale, Bruxelles.
Vercoullie, J., eere-hoogleeraar bij de Hoogeschool, Lange Munt, Gent.
Van Cauwenbergh, E., bibliothécaire en chef de l'Université, Louvain.
Bergmans, Paul, bibliothécaire en chef honoraire de l'Université, Gand.
Vermeylen, Aug., hoogleeraar bij de Hoogeschool van Gent, 74, Sint-Bernardstraat, Brussel.
Terlinden, Ch., professeur à l'Université de Louvain.
Van Puyvelde, L., hoofdconservator van het Koninklijk Museum van Schoone Kunsten, Brussel.
Becker, B., 215, Eerste Helmerstraat, Amsterdam.

Leden. - *membres.*

Academie (Koninklijke) van Schoone Kunsten, Van Dijckplaats, Antwerpen.
Bibliothèque de l'Université libre, 50, avenue des Nations, Bruxelles.
M. Beuckeleers-Donche, Em., F.R.S.A., M.I.N.A., scheepsbouwkundige, ‘Bouckenborg’, Merxem-Antwerpen.

Bibliothèque de l'Université, 2, Fosse d'Othon, Gand.
Bibliothèque de l'Université, 1, place Cockerill, Liège.
Bibliothèque de l'Université, place du Peuple, Louvain.
Bibliothèque de l'Université, à Uppsala.
M.M.

Bollengier, Ch., hoofdingenieur der Stad, 15, lange Herenthalsstraat, Antwerpen.
Buschmann, Jos., 26, avenue d'Italie, Anvers.

Conservatorium (Koninklijk Vlaamsch), 11, St Jacobsmarkt, Antwerpen.
M.M.

Cordemans, D^{r}, 11, Désiré de Wolfstraat, Aalst.
De Clercq, Carlo, 54, rue du Péage, Anvers.
De Coker, E., imprimeur, 40, rue Hoboken, Anvers.
De Gée, Joseph, 27, rue Van Montfort, Borgerhout.
Delbeke, le baron Francis, 2, rue des Peintres, Anvers.
De Mets, D^{r}, 29, avenue Van Eyck, Anvers.
Denie, Edm., 37, Statieplein, Antwerpen.
De Roy, Ern., 41, avenue de France, Anvers.

Deutches Museum für Buch und Schrift, Philippe Rosenthalstrasse, Leipzig.
M.M.

Eelen, Jan, bibliothecaris der Stad Antwerpen, 19, Blindenstraat, Antwerpen.
Fester, H., 23, Meir, Anvers.
Fester, R., 23, Meir, Anvers.
Franck, Antoine, avocat, 30, rue des Escrimeurs, Anvers.
Franck, Louis, gouverneur de la Banque Nationale, Bruxelles.
Gessler, Jean, 84, boulevard de Jodoigne, Louvain.
Gielens, J., staatsarchivaris, 5, Door Verstraeteplaats, Antwerpen.
Goemans, L., secretaris der Koninklijke Vlaamsche Academie, Gent.
Grietens, J., leeraar bij het Koninklijk Athenaeum, 61, Kroonstraat, Borgerhout.
Hansen, E., leeraar bij het Koninklijk Athenaeum, 14, Greinstraat, Antwerpen.
Hartveld. Sam., 3, rue Otto Venius, Anvers.
Hoc, M., conservateur à la Bibliothèque royale, 19, rue Henri Maréchal, Ixelles.

Hoofdbibliotheek, Conscienceplein, Antwerpen.
M.M.

Hunger, Dr F.W.T., 25, van Eeghenstraat, Amsterdam.

M.M.

Jacobs, Eerw. H., bestuurder van het College, Boom.
Jacobs-Havenith, L., banquier, 22, rue Van Brée, Anvers.
Keusters, L., banquier, 9, canal des Récollets, Anvers.
Koninckx, W., 66, longue rue Ruusbroec, Anvers.
Kryn, L., uitgever, 94, Leuvenschestraat, Brussel.
Le Clercq, L., chanoine, bibliothécaire-adjoint à l'Université de Louvain, 61, rue de Bayo, Louvain.
Marsily, Jules-C., Villa 'Cosy Home', 17, rue Notre-Dame, Eekeren-Anvers.
Mermans, Maurice, avocat, 2, rue de la Reine, Anvers.
Mistler, Enrique, 23, Meir, Anvers.
Monteyne, L., leeraar, 53, Dambruggestraat, Antwerpen.
Moretus de Bouchout (le comte Oswald), Château, Bouchout.
Moretus, S.J., Henri, Collège N.D. de la Paix, Namur.
Mund, Ern., 42, rue Van Schoonbeke, Anvers.
Opdebeek, Lod., uitgever, 42, Provinciestraat, Antwerpen.
Peeters, Jean-Félix, notaire, 10, marché aux Grains, Louvain.
Peeters, S.J., Ferd., 13, rue du Prince, Anvers.
Périer, juge, 25, longue rue des Claires, Anvers.
Philippen, Eerw. H. Louis, archivaris van de Commissie van Openbaren Onderstand, 14, Roodestraat, Antwerpen.
Pols, André M., 45, Somméestraat, Antwerpen.
Rom-Denis, 1, rue du Nord, Anvers.
Service belge de Bibliographie, place du Musée, Bruxelles.
Somers, Jules, Schepen der Stad Antwerpen, 49, De Bosschaertstraat, Antwerpen.
Speth, M., 101, avenue de France, Anvers.

Stadsarchief, Stadhuis, Antwerpen.
M.M.

Stainier, L., 85, chaussée de Tirlemont, Corbeek-Loo, Louvain.
Stellfeld, J., avocat, 14, rue Saint-Joseph, Anvers.
Uyterhoeven, J., leeraar bij het Koninklijk Athenaeum, 142, Helmstraat, Borgerhout.
Van Boeckel (Dr L.), 26, Begijnhofstraat, Lier.
Van Gestel, J., 31, Lange Begijnenstraat, Turnhout.
Van Gorp, Dr J., leeraar bij het Koninklijk Athenaeum van Antwerpen, 20, Rubensstraat, Mortsel.

M.M.

Van Overloop, Joseph, 3, avenue Britannique, Anvers.
Van Regemorter, Mlle B., 30, rue Van Schoonbeke, Anvers.
Van Regemorter, Maurice, 3, rue Gounod, Anvers.
Van Roosbroeck, Rob., leeraar, 113, Wittestraat, Antwerpen.
Van Schevensteen, Dr Aug., 46, avenue de Belgique, Anvers.
Van Schoor, Oscar, apotheker, 20, Vondelstraat, Antwerpen.
Verheyden. Ed., 55, Van Wesenbekestraat, Antwerpen.
Willems, Leonard, advokaat, Burgstraat, Gent.
Willems, général, 9, avenue Galilée, Bruxelles.

[Nummer 1]

De betrekkingen tusschen een Antwerpsch drukker, H. Eckert van Homberch en een Gentsch boekbinder, Joris van Gavere.

Eenige jaren geleden, bij opzoekingen op het stadsarchief te Gent, in de registers van de schepenen van den gedeele van het begin der zestiende eeuw, kwam ons onder de oogen eene akte van dit magistraat van den dertienden Juli 1503, waarvan de eerste regels namen bevatten, die onze aandacht opwekten. Bij nader inzicht kwamen we tot de overtuiging dat we eene schuldvordering hadden van den Antwerpschen boekdrukker Hendrik Eckert van Homberch op een Gentsch boekbinder of liever op de erfgenamen van den Gentschen boekbinder Joris van Gavere. De tijd ontbrak ons op dat oogenblik om in deze richting naar verdere documenten uit te kijken, en slechts in de laatste tijden hebben we gelegenheid gehad om onze opsporingen te hernemen. Het doorloopen van het eerste zwaar register van de akten der hoogergenoemde schepenen uit het begin der zestiende eeuw heeft ons nog eenige stukken opgeleverd, die het eerst gevonden document aardig toelichten.

We hebben alle redenen om te denken, dat we niet de eersten zijn, die deze documenten ingezien hebben. Victor van der Haeghen schijnt ze gekend te hebben vóór ons. Het is waarschijnlijk van eene of meerdere dezer oorkonden dat hij gebruik gemaakt heeft, in eene voordracht te Gent gehouden, in 1904, over de boekbinderij in zijne geboorteplaats. Daarin maakt hij in een paar woorden gewag van betrekkingen die zouden bestaan hebben tusschen de familie van Gavere en Eckert van Homberch. Verdere aanduidingen geeft vander Haeghen echter niet. Later is hij niet meer op de zaak teruggekomen, zoodat zijne kleine nota als al zeer weinig bruikbaar kan doorgaan[1)].

1) Bulletijn Maatsch. Gesch. en Oudh. te Gent. 12, 1904, blz. 318. De passus van de gepubliceerde korte inhoud der voordracht luidt als volgt: Rapports de cette famille [d.i. van Gavere] avec l'imprimeur H. Eckaert d'Anvers.

Hoe het ook zij, we hebben gemeend dat de gevonden inlichtingen de moeite waard waren om gepubliceerd te worden, te meer dat ze een paar vraagstukken opwerpen, die een nader onderzoek vragen.

Eckert van Homberch is geen onbekende voor al wie met de geschiedenis van het Antwerpsch drukwezen eenigszins vertrouwd is. Oorspronkelijk Duitscher en afkomstig uit Homburg (Hessen-Nassau) vinden wij hem te Delft in de laatste jaren der vijftiende eeuw, waar hij zijne drukpersen deed werken gedurende een paar jaren slechts: van 1498 tot 1500[1].

Holtrop had reeds doen opmerken dat Eckert te Delft de opvolger geweest was van Christiaan Snellaert[2]. Deze bewering had tot grond het feit dat Eckert de letterteekens alsook het drukkersmerk van Snellaert gebruikte, in 1498, bij het drukken van het Boeck van den Pelgrim, waarvoor hij ook de houtsneden in leen bekwam of afkocht die Jacob Beelaert voor de uitgave van hetzelfde werk te Haarlem in 1496, gebezigd had. Door het nagaan van drukwerken van Eckert, dagteekenende uit de opvolgende maanden, werd deze vaststelling bevestigd.

In een opstel, in tweede vermeerderde uitgave, verschenen in den eersten jaargang van dit tijdschrift, bevestigde Pater Kruitwagen, na grondig onderzoek, op gansch de lijn, de bevindingen van Holtrop, en bewees ten stelligste, dat Snellaert en na hem. Eckert van Homberch, lettersoorten bezigden, gestoken door den gekenden lettersteker Hendrik Pieterssoen van Rotterdam, ook genaamd Hendrik de Lettersnidere. Ook deze bewering had Holtrop vooropgezet,[3] maar de bewijsvoering van Pater Kruitwagen, die al de Nederlandsche drukkers opgespoord heeft, bij welke men de lettersoorten van Hendrik de Lettersnidere aantreft, hief hier allen twijfel op. Beide punten zijn dus met bepaalde zekerheid vastgesteld.

Het komt tamelijk zelden voor dat we voor onze oude drukkers op vaste biografische aanduidingen kunnen wijzen; buiten in de

1) HOLTROP, Monum. Typogr. des Pays-Bas, au XVe siècle. La Haye, 1857, blz. 86-87. NYHOFF, W. L'art typographique dans les Pays-Bas. La Haye, 1926, II, blz. 2.
2) HOLTROP. op. cit. pl. 84 (107) e 2.
3) KRUITWAGEN, B. De incunabeldrukker en lettersteker H. Pieterssoen die Lettersnider van Rotterdam. *Gulden Passer,* 1, 1923, blz. 14-15. - Holtrop, op. cit. blz. 87.

door hen gedrukte werken is voor velen niets te vinden; en dan moeten we deze nog afleiden uit het min of meer uitgebreid explicit waarmede ze hunne drukstukken sluiten.

Voor Eckert van Homberch is dit ook gedeeltelijk het geval. Vaste data - voor zoolang dat nog ergens weggestopte werken, die tot nogtoe niet uitkwamen, deze niet komen veranderen - zijn voor ons het begin van zijne drukkersloopbaan te Delft, 1498, alsook zijne uitwijking naar Antwerpen, in 1500.

Volgens Campbell gaf Eckert te Delft het daglicht aan vijftien drukwerken[1)], terwijl Nijhoff-Kronenberg voor de bedrijfsperiode van af 1501 er vijf en negentig aanduiden. Uit wat we van hem bezitten - en er is misschien wel heel wat verloren gegaan - schijnt te blijken dat zijne bedrijvigheid te Antwerpen niet hetzelfde tempo gehad heeft als te Delft. Altijd volgens Campbell en Nijhoff-Kronenberg stellen we vast dat de Delftsche periode jaarlijks ± zeven drukken oplevert, terwijl de verhouding voor de Antwerpsche op een maximum van vijf moet gebracht worden, de omvang der drukwerken ook in aanmerking genomen.

De laatste druk van Eckert, met een jaartal voorzien, door Nijhoff-Kronenberg aangehaald, dagteekent van den 27^{n} April 1521. Het datum van zijn afsterven is ons niet bekend.

Zijne aankomst te Antwerpen had waarschijnlijk plaats in het begin van het jaar 1500; Campbell ook is deze meening toegedaan[2)]. Zij is zoo veel te meer waarschijnlijk, dat we den 26^{n} October 1499 Eckert voor de Antwerpsche schepenbank zien verschijnen in tegenwoordigheid van Johanna Keersmans, weduwe Jan Pierets, om akte te doen van den aankoop van een huis, aan de laatste toebehoorende, gelegen in de corte Cammerstraet, en genaamd 'Den Haen'[3)].

Maar zoo erg haastig was Eckert toch niet om zijn nieuw aangekochte eigendom te komen betrekken, want in het begin van het jaar 1500 drukte hij nog te Delft het IIe gedeelte van den Pas-

1) CAMPBELL, M.F. Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle. La Haye, 1874, blz. 542-43 alsook Supplement II. - Nijhoff-Kronenberg. Nederlandsche Bibliographie 1500 tot 1540. Den Haag, 1923, blz. 800-802.
2) CAMPBELL. op. cit. blz. 195 en 220.
3) VAN HAVRE. Marques typogr. des imprimeurs et libraires anversois, Anvers, 1883, blz. 149.

sionael[1]. Misschien wel dat de likwideering van zijne zaak in deze stad zich niet met de gewenschte vlugheid voordeed, misschien ook dat zijne nieuwe woning te Antwerpen niet oogenblikkelijk tot zijne beschikking kon gesteld worden. Aan te nemen is dat Eckert zich slechts in den loop van den tweeden trimester van 1500, met have en erf, met persen en drukmateriaal te Antwerpen volledig inrichtte, en dat van dit tijdstip af zijne drukkerszaak in zijne nieuwe verblijfplaats op dreef kwam.

Werkelijke bewijzen dat Eckert in 1500 reeds te Antwerpen volledig afgewerkte drukwerken liet verschijnen, zijn niet aanwezig. Wellicht bepaalde hij zich tot het opzetten van eenige nieuwe drukken die hij het jaar daarna eerst voltooide.

Weliswaar haalt Campbell onder n° 806 een druk van ‘J. Gerson. Libri IV de imitatione Christi et de contemptu omnium vanitatum mundi. Antverpiae, H. Eckert van Homberch, 1500, in 16°’, aan. Maar hij citeert dit boek volgens het werk van Lambinet naar een exemplaar dat zich bevond in het bezit van een bibliofiel, M. van Leempoel[2]; Campbell zelf zag het nooit.

Ook Nijhoff-Kronenberg geven onder n° 1679 de beschrijving van de ‘Passie ons liefs herren Jhesu Christi ende verrisenisse met figueren. Antwerpen, H. Eckert van Homberch, 6 Maart 1500’. Maar hier zoowel als in het eerste geval, moet men lezen 1501, daar men te doen heeft met den Paaschstijl, in zwang in onze gewesten, en de eerste dag van 1501, oude stijl, op den 19^{n} April viel.

Ongedateerde drukken, die uit deze periode zijn, zullen we hier buiten beschouwing laten, bij ontstentenis van vaste uitgangspunten.

Het huis dat hij aangekocht had, droeg zooals we gezien hebben den naam van ‘Den Haen’. Eckert liet deze benaming varen, en stak als uithangbord ‘Int huys van Delft’ boven zijne ingangsdeur. Was dit als herinnering aan zijne vroegere verblijfplaats? Mogelijk wel.

't Was daar dat hij met het in 1498 te Delft overgenomen materiaal van Snellaert - die denkelijk in 1497 het tijdelijke met het eeuwige verwisselde -, zijne werkzaamheid begon, en zich niet

1) OLTHOFF, F. De boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen. Antw., 1891, blz. 28-31.

2) LAMBINET, P. Origine de l'imprimerie d'après des titres authentiques. Paris, 1810, 2e deel, blz. 310. Van Leempoel was opziener der Akademie te Brussel, woonde te Leuven, en bezat eene merkwaardige bibliotheek.

bepaalde tot eene eenvoudige drukkerszaak. Gelijk vele van zijne vakgenooten, niet alleen van toenmaals, maar zelfs nog van den tegenwoordigen tijd, hield drukker Eckert van Homberch nevens zijne werkplaats er ook een boekhandel op na. In dezen winkel verkochten zij niet alleen de boeken door hen zelf voortgebracht, doch ook deze uit andere werkhuizen voortkomende, en die hen tot verkoop door confraters in 'dépôt' gegeven waren[1]. Tevens kon men bij hen alle soort kleine drukwerkjes krijgen zooals speelkaarten, heiligenbeeldekens met of zonder tekst, enz. Deze verkoop was zeer winstgevend, en vulde op eene niet te versmaden wijze de drukkerswinsten aan. Men kan dit bedrijf in de toenmalige groote stad gemakkelijk vergelijken met dit van de drukkers-boekhandelaars van onze kleine steden en groote gemeenten van heden, waar men nevens produkten van eigen werk ook kerkboekjes van Brepols-Turnhout, Desclée & De Brouwer-Doornik, eerste communiesantjes, prent- en zichtkaarten. schrijfgerief, enz. aantreft.

De zaak van Eckert van Homberch moet niet onbelangrijk geweest zijn. Want buiten zijn winkel, hield hij er ook een klienteel op na die ver van de stad Antwerpen hare woonplaats had. Een dezer klienten kennen we bij toeval: Joris van Gavere, boekbinder te Gent, gestorven in den loop van het jaar 1503.

Aan hem verkocht Eckert 'diversche boucken ende ghescriften van prenten'.

Welke interpretatie dienen we aan deze woorden te geven? Het

1) POLAIN, L, La situation d'Anvers dans l'imprimerie des Pays-Bas au XVe siècle. *Gulden Passer,* 1927. blz. 242.
Over de drukwerken, en vooral over deze met houtsneden voorzien - van Eckert van Homberch zie ook o.m.: HELBIG, H. Notice sur quelques livres rares et curieux du XVIe et XVIIe siècle. *Le Bibliologue de la Belgique.* Tournai, 1839. blz. 210-211: Notice sur une édition du Spiegel der Volcommenheit de H. Herp, Imprimé par H. Eckert van Homberch (1502). - KRONENBERG, M.E. Bibliographisch onkruid. *Het Boek,* 11, 1922, blz. 367-68. - GORIS, J.A. Wellevendheid aan tafel in de XVe eeuw. *Gulden Passer*, 5, 1927, blz. 32-43. - NOENS, J.H. Contributions à l'étude de la gravure sur bois dans les Pays-Bas. Les planches du Passionael d'Henri Eckert van Homberch (Anvers, 1505). *Gulden Passer,* 6, 1928, blz. 1-53. - PENNINK, R. Korte notities bij enkele oude boekjes van de Koninklijke Bibliotheek. Het Boek, 19, 1930, blz. 180-182. - Vervollständigte *Holzschnittfolge* der Passion Delbecq-Schreiber nach dem ersten Antwerpener Drucke des Adriaen van Berghen von 1500. 46 Abbildungen mit einer Einführung von Paul Heitz. *Einblattdr. des XV. Jahrh.* Bd. 77. Strassburg, 1932. - Bespreking van dit werk door A. Delen. *Gulden Passer*, 10, 1931, blz. 131-136 en 259.

woord ‘boucken’ ziet ongetwijfeld neer op de bepaling gedrukte boeken. Maar ‘ghescriften van prenten’, daar zitten we een weinig meer verlegen mede. Mag men hierdoor verstaan handschriften, die in druk kunnen gebracht worden. Deze uitleg schijnt ons zeer aannemelijk toe, en zou dan ook aanduiden dat én Eckert van Homberch én Joris van Gaver ook handel dreven in handschriften, reproductiemanier die nog niet gansch verdrongen was door de nieuwe uitvinding, en die niettegenstaande de uitbreiding der nieuwe kunst, zeker in steden als Antwerpen en Gent, nog afnemers vond, vooral in de voorname families.

Wie was nu deze Joris van Gavere, ‘boucbindere’ te Gent?

Zeker niet de zeer gekende Gentsche kunstenaar die met veel smaak de banden gedreven heeft, die in de Tentoonstelling van Oude Vlaamsche Kunst 1930 te Antwerpen de eer hadden nevens de beste Vlaamsche voortbrengselen van den tijd te prijken en waarvan de uitstekende bandenkenner, Prosper Verheyden, in den Catalogus zulke volmaakte beschrijvingen heeft gegeven[1]. Ook niet de man waarvan Pinchart spreekt in zijne ‘Archives des Arts’, die inlichtingsbaak voor de ‘artes minores’ van de ‘lage landen bij de zee’[2]. Ook niet hij, waarvan Jules de Saint-Genois een band beschrijft, berustende in het archief der St. Baafskathedraal te Gent[3]. Ook deze niet waarvan een geteekende band zich bevindt in de stadsbibliotheek te St. Winoksbergen[4]. De Joris van Gavere geciteerd door James Weale[5], de Ghellinck Vaernewyck[6], Kervyn de Volkaersbeke[7], Goldschmidt[8], Faider[9],

1) Wereldtentoonstelling Antwerpen 1930. Afdeeling der Oud-Vlaamsche Kunst. Deel V. Boekbanden. Catalogus. [bewerkt door Pr. Verheyden] Antw. 1931, blz. 95-99.
2) PINCHART. Archives des arts, sciences et lettres. Gand, 1860-81, I, blz. 198.
3) Messager des Sciences et des arts, 1853, blz. 241-242.
4) Ibidem.
5) WEALE, J. Bookbindings and rubbings of bindings South-Kensington Museum. London, 1898, I, blz. LIX, II, blz. 181, R. 371.
6) DE GHELLINCK VAERNEWYCK. La reliure flamande au XVe siècle. Ann. Acad. roy. d'arch. 53, 1902, blz. 412-13.
7) KERVYN DE VOLKAERSBEKE. Une reliure du XVe siècle. Mess. Sc. hist. 1874, blz. 235-238.
8) GOLDSCHMIDT, E.Ph. Gothic and Renaissance bookbindings. London, etc. 1928, I, Text. blz. 57, 217.
9) Catalogue (de l') exposition documentaire de reliures anciennes 29 septembre 31 octobre 1923, (door P. Faider). Mons-Frameries, 1929, blz. 18, n° 30. - De hier opgegeven band dekt het werk: L. Valla. Elegantiae. Coloniae, 1552.

Verheyden[1)], kan dezelfde niet zijn als de boekbinder waarvan we in het stadsarchief te Gent sporen gevonden hebben. Want al de bandwerken door deze autoren vermeld, en toegeschreven aan Joris van Gavere of waarop zijn naam vermeld staat, komen uit een werkhuis dat boeken ingebonden heeft van de pers gekomen na 1520, dus ten minste meer dan zeventien jaar na het overlijden van den Joris die ons hier bezighoudt.

De stelling dringt zich thans van zelf op dat er in Gent twee boekbinders van den zelfden naam gewerkt hebben, één, gestorven in 1503, één ander, die in volle levenskracht, in volle voortbrengst was in de derde en vierde decade der zestiende eeuw,

Want het is toch niet aan te nemen dat de opvolger van Joris I, in de veronderstelling dat er slechts een Joris van Gavere bestaan heeft, de paneelen met het opschrift 'Joris de Gavere me ligavit' jaren daarna nog gebruikte, zonder eenige verandering daaraan toe te brengen.

Eveneens zou het vreemd voorkomen dat juist de productie van dezen opvolger, wie hij ook zij, tot ons zou gekomen zijn, met uitsluiting van alles wat Joris van Gavere in hoogsteigen persoon voortbracht. Wel citeert Pr. Verheyden[2)] o.m. het geval met de geteekende paneelen van Antonius van Gavere, gestorven te Brugge in 1505, die we terugvinden bij den band van een druk gemaakt te Lyon, in 1529. Wel weten we ook dat paneelen en friezen van hand tot hand overgeleverd werden, en voor zoover ze nog bruikbaar waren, door de elkander opvolgende boekbinders gebezigd; maar dit schijnt ons bij nader inzicht het geval niet te zijn met de productie van hem die we Joris II zullen noemen. De decoratiemotieven gebruikt bij de banden geteekend Joris de Gavere, toonen eene ontwikkeling aan, die niet op de 15^{e}, maar wel op de 16^{e} eeuw terugwijst. Deze dan toe te schrijven aan Joris I, gestorven in 1503, misschien wel in gevorderden ouderdom, en die zijn ambacht uitoefende in de tweede helft de vijftiende eeuw, is wellicht dan ook wel in strijd met de werkelijkheid.

Voorloopig stellen we dus de meening voorop, van het bestaan van twee boekbinders, den naam Joris van Gavere dragende. Deze

1) VERHEYDEN, Pr. Boekbanden van het klooster op St. Agnietenberg te Zwolle. Boek, 21, 1932, blz. 35.
2) Wereldtentoonstelling enz. op. cit. blz. 111.

meening vraagt natuurlijk verdere staving. De kwestie heeft haar belang voor de geschiedenis der Gentsche boekbinders, en is mijns dunkens een nader onderzoek waard. Alleen het stadsarchief te Gent kan de gevraagde oplossing bezorgen.

In welke familieverhouding deze beide boekbinders tot elkander stonden, hebben onze opzoekingen niet kunnen uitwijzen. Dat Joris II geen zoon is van Joris I blijkt ten volle uit de documenten die ons ten dienste staan. Immers deze die we Joris I noemen, gehuwd met Livina Smueleneere[1)], had slechts een zoon, François, die den geestelijken stand omhelsde en in de abdij der Norbertijnen te Drongen monnik werd.

Stellig is, dat Joris I van Gavere in enge verwantschap staat met het Brugsche geslacht van Gavere, dat in den loop van de vijftiende en zestiende eeuwen in het Venetië van het Noorden het boekbindersambacht uitoefende, en waarvan James Weale verschillende talentvolle leden opsomt, als daar zijn: Willem, Jacob, Michaël, Jan, Thomas, enz[2)].

Als een der erfgenamen, van vaderlijke zijde, treedt op Anthonis van Gavere, woonachtig te Brugge. Mag deze Anthonis geidentificeerd worden met den Brugschen boekbinder Antonius van Gavere, die we in deze stad tegenkomen tusschen 1459 en 1505[3)]?

Best mogelijk en zelfs waarschijnlijk, alhoewel elke grond tot eenige stellige identificatie ontbreekt. Welke de graad van verwantschap tusschen beide van Gavere was, is niet uit de documenten uit te maken.

Misschien mogen we ook veronderstellen dat Joris van Gavere zelf uit Brugge afkomstig was, en uitgeweken naar Gent in de tweede helft der vijftiende eeuw, waar hij zijn beroep uitoefende, en terzelfdertijd een boekwinkel openhield. Andere zijner vakge-

1) In de voordracht, die wijlen Victor vander Haeghen destijds voor de leden van de Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent hield, en waarvan we hooger spraken, (de korte inhoud verscheen in het Bulletijn van dezen kring 12, 1904, blz. 318) heet deze de weduwe van J.v.G.: Lievine de Mueleneere. Bij collatie van de teksten is gebleken dat de lezing van den naam is: Smueleneere.

2) WEALE, J, op. cit. blz. xli.

3) WEALE, J. op. cit. II, blz. 165 R. 310-313, - Catal. exposition... Mons. op. cit. p. 19 n° 31. - GRUEL, L. Manuel historique et bibliographique de l'amateur de reliures. Paris 1887-1905. II, blz. 85. - Wereldtentoonstelling Antwerpen enz. op. cit. blz. 111.

nooten deden dit ook, en waren boekbinder-boekhandelaar. We hebben enkel te kijken naar Gilles van de Walle, Pieter Caron, en Pieter de Keysere, om maar deze drie te noemen. Ten andere het bewijs hiervoor hebben we in handen. Bij zijn afsterven, staat hij nog in het krijt bij Hendrik Eckert van Homberch voor de som van acht pond, vier schellingen en twee penningen gr. die de Antwerpsche drukker voor de schepenen van den gedeele te Gent van de erfgenamen eischte door het orgaan van procureur Jan van de Walle. Deze erkennen de schuld en in den loop van het jaar 1504 komt Eckert zelfs naar Gent om het bedrag er van te innen.

Zooals we hooger gezien hebben, was levering van ‘diversche boucken en de ghescriften van prenten’, die niet bij tijds betaald waren, de oorzaak van het geding, dat natuurlijk ten voordeele van Eckert uitviel.

De handelseerlijkheid der beide partijen mag daarbij wel in 't daglicht gesteld worden.

R.F. APERS.

Bijlagen.

I.
11 Mei 1503.

Lievyne Smueleneeren houderigghe bleven achter Jooris van Gavere haren man was belooft al tgoet achter den zelven Jooris bleeven ende sijnen sterfhuuse bleven ende zijne sterfhuuse toebehoorende ende anclevende te bringhene ten rechten ghedeele, omne haer ende hare deelnemers danof te hebbene ende te gheldene datter elc af sculdich es te hebbene ende gheldene metten rechte naer de wet van de poort, twelcke zoo verzekert up haer ende up al thare, ende voert es borghe over haer Joos Croes. Actum den XIe in meye XV^{c} IIJ.

Stadsarchief Gent. Reg. Schepenen van den ghedeele.
Anno 1502-03. f° 78 b. 11 Mei 1503.

II.
15 Mei 1503,

Anthonis vanden gavere comt in ghedeele van zulcken goede ende versterfte als daer Jooris van den gavere uute verstoorven es ende ditte van der gheelder vaderlicke zyden twelcke es deen helftscheede duergaende van der gheelder versterften mids dat hij vervanght alle de ghone die meer ancleven de zelve versterfte in tween ghedeeld, begheerende van der zelve versterfte bate theffene ende belooft commere af te gheldene naer de wet van der poort, versekert ende borghen over den zelven elc voor andere ende elc voor al meester martin plenier ende sanders benyn. Actum den XVe in meye XV^{c} IIJ.

Stadsarchief Gent. Reg. Schepenen van den ghedeele
Anno 1502-1503. f° 75 a. 15 Mei 1503.

III.
15 Mei 1503.

Jacob Gheeraerts, f. jans woonende te Winocxbeerghe over hem zelven ende voort alze in ditte vervanghende alle deghone hem ancleven comt in ghedeele van zulcken goede ende versterfte als daer Joris van den gavere boucbindere zijn neve uute verstorven es, ende ditte inde heelft scheede van gheelder versterften als over de gheele moederlicke zijde, begheerende daer of bate theffene ende belooft commere af te ghelden naer de wet van der poort, datte versekerende up hem ende up al tzijne, voort consenteerde daerof over hem zekere ende borghe te stane pieter van

den doorne in pycaerdyen, dies beloofden dieric de coc f. jacops ende maelgiaert melhoft, beede van Sente Winnocxbeerghe voornoemt present wesende elc voor andren ende yeghelic over al hem pietren van der zelver boorchtocht ende diesser uutspruuten zal costeloos ende al scadeloos te quytene ende ontheffene jeghens elcken, daerinne ooc verbindende hemlieden ende al thuerlieden. Actum den XVe in meye XV^{c} IIJ.

Stadsarchief Gent. Reg. Schepenen van den ghedeele.
Anno 1502-03, f° 75 a. 15 Mei 1503.

IV.
13 Juli 1503.

Kenlic zij allen lieden dat lievinne Smueleneeren weduwe van joorisse van gavere commen is voor scepenen van ghedeele in Ghendt, kende ende lijdde tachter ende sculdich zijnde heinric heckert boucprentere woonende tandworpen de somme van V. £ IX. s. V. d. gro. goeder scult te wetene IIIJ. £ IJ. s.l.d. gro. over deelt van VIIJ. £ IIIJ. s. twee d. gr. commende thueren laste ende tsurplus draghende XXVIJ. £ s. IIIJ. d. gr. IIIJ. d. par over tderde in deelt staende ten laste van broeder fransois van gavere hueren suene religieus te Dronghene die in deen derde van den goede van sinen vader was verghift es danof zijn moedere den last thuerwaert ghenomen heeft, ende heeft by dien de voorseide V. £: IX. s, V. d. gr. gheconsenteert ende belooft te betaelene den voorseide heinric oft den bringher deser copie daertoe gheauctoriseert alsoet behoert telcken IIIJ maende deen derde versekert up haer ende up al thaere, ende consenteerde mids desen jan vanden Walle als procureur over hem zulcke cedulle ende handghescriften als wesen moghen van der voornoemder scult over dese houderigge ende huers zuens porcie dort te zijne ende te nieuten. Actum XIIJ july XV^{c} drie.

Stadsarchief Gent. Reg. Schepenen van den ghedeele.
Anno 1502-1503. f° 52 b. 13 July 1503.

V.
25 October 1503.

Scepenen van ghedeele in Ghend, oversien ende ghevisenteert hebbende den heesch hemlieden overghegheven in wettelicke ghebanre vierschaeren by jan van den walle f. baudins als wettelic machtich over heindrich heckaert boucprentere wonnende tandworpen ten laste van sanderse benyt, die tandren tijden sekere ende borghe bedeghen es over anthonis van gavere hoyr van joorys van den gavere van der gheelder vaderlycker zijde, insghelycx ten laste van pietre van den dorne in picaerdyen als sekere ende borghe over jacob gheerolfs hoyr van der moederlicker zijde van den voornoemden joorys, tenderende de zelven heesschere ten fijne de verweerders

ghecondempneert in de tweedeel van der heelft van VIIJ £ IIIJ s. IJ d. gro. dragende elcx porcie XXVIJ s. IIIJ d. gr. IIIJ d. par. als borghen over de voornoemde hoyrs; Ende omme daerinne te optineerne zo es waer dat jooris voornoemt

jeghen den heesschere cochte diversche boucken ende ghescriften van prenten zo ende in zulcker wys dat hij ontlancx hem by zynder cedulle kende sculdich zijnde toot XIJ ghelyke guldenen ende bleef noch tachter te alfvastenen XV° twee lestleden van bouckin by hem jeghens den heesschere gherecht tot zes guldenen, up welcke voornoemde cedulle joorys betaelt heeft zoe dat ghextimeert es, in zulcker wijs dat de resten van diere maer bedraeghen en zoude V. £ IIIJ s. IJ d. gro. daer up gheleit de XVIIJ guldenen zo luept tghuent dat bij den heesschere gheheest es ter voornoemde somme van VIIJ £ IIIJ sc. IJ d. gr. van welcke VIIJ £ IIIJ sc. IJ d. gr. de houderigghe dooghen moet deen heelft ende bovendien noch tderde in dandre heelft, ghemerct dat huer zone ghecleet es int cloostere te dronghene van den derden van joorys zijns vaders goet verghift es, comt de andere twee deelen ten verweerders laste slutende mids dien als vooren, daer up de verweerders bij antwoorde, consenteerden int versouck van den heesscher alzo verren alst hemlieden angaet behouden dat hij verclaers doen zoude bij eede dat men zoe vele sculdich was goeder scult ende onvergolden, volghende dien zo heeft de heesschere by der wet van andworpen verclaers ghedaen up sijnen eedt die hooghelic ghestaeft ende ten heleghen ghemaent alsoot behoort zo ons de wet van andworpen dat overscrivende was by hueren beslotenen letteren missiven ghelyc men in ghelyck useert te doene: Ende naer tvisiteeren van dien ghenaemt zijnde van den rechten termyneren ende wysen dat de verweerders den heesschere ghenouch doen zoude volghende huerlieden consente elc van zijndre porchie binnen VJ weken eerst commende, condempneeren de zelve inde costen ter tauxacie. Aldus ghewyst den XXVe in october XV^{c} IIJ.

Stadsarchief Gent. Reg. Schepenen van den ghedeele.
Anno 1503-04. f° 29 a, 25 october 1503.

VI.
9 April 1504.

Kenlic zij allen lieden dat anthonis van den gavere, als tandren tijden mids den vervanghen by hem ghedaen, gheel hoyr bedeghen, zekere ende incommen van ghedeele ghedaen hebbende van der vaderlicker zijde, van zulcken goede ende versterfte als daer jooris van den gavere uute verstorven es, commen es voor scepenen van ghedeele in ghend, kende ende lijdde, dat hij tzelve recht van versterfte, in eerven, renten, huusen, have catteylen, sculden van baten ende commeren, up ghedreghen ende overghegheven heeft, ende by desen draeght wettelic up ende gheeft overe, lievyne smueleneeren, wedewe van den voorseiden jooris, omme haer aldatte terstont andveerdens ende hand daer an slaende, te hebbene, andveerdene, up heffene, ontfanc, possesseerne, bezittene ende ghebruuckene, over haer, huer hoyrs ende naercommers, teeuweghen daghen, haer ter andveerdinghe ende ghebruucsaamhede van al dien, machtich ende hem zelven ende alle de ghone die hem meer ancleven moghen ende in zyn vervanc begrepen zyn ommachtich makende, behouden dat hem de voornoemde houderigghe, ten passeerne van desen present zijnde, ende haer daerinne obligierende, ghehouden werdt costeloos ende al scadeloos te quytene ende ontheffene van allen

commeren, costen, lasten, ende sculden, zoe ofte waer af dat wesen mochte, die men hem oft zijnen boorghen, ter causen van der

voorseide versterften, zoude moghen oft weten te heesschene, datte versekerende up haer ende up al thare present ende toecommende. Actum den IX in april XV^{c} IIII naer paesschen.

Stadsarchief Gent. Reg. Schepenen van den ghedeele,
Anno 1503-1504 f° 31 a. 9 April 1504.

VII.
9 April 1504.

Lievyne Smueleneere weduwe van Jooris van den gavere comparerende voor scepenen van ghedeele in ghend bekent tachter ende sculdich zijnde Anthonis van gavere wonende te brugghe de somme van XVIIJ sch. gr. goeder scult die zoe hem belooft te betaelene binnen eenen jaere na den date van desen eerstcomende. Dat zoe versekert up haere ende up al thare. Actum den IX^{en} van april XV^{c} IIIJ naer paesschen.
Stadsarchief Gent. Reg. Schepenen van den ghedeele.
Anno 1503-04 f° 31 a. 9 April 1504.

VIII.
24 Juli 1504.

Kenlic zij allen lieden dat Heineric Heckaert boucprentere wonende tandworpen commen es voor scepenen van ghedeele in ghend kende ende lyde ontfanghen hebbende van pieter van den doorne in pycaerdijen volghens zekere vonnesse tzijnen laste voortijts ghewijst als borghe over Jacoppe gheerolfs van Scte wynocx beerghe de somme van XXXIJ sch. VJ d. gr. in principaele ende coste van welcker somme hij heinric hem kende van pieter ghecontenteert vernought ende ghepayt zijnde ende scalt ten zelven als bestaet buerghe daeraf wettelic quyte. Actum den XXIIJ^{en} in Hoymaent XV^{c} IIIJ.
Stadsarchief Gent. Reg. Schepenen van den ghedeele.
Anno 1503-04 f° 58 a. 24 Juli 1504.

Première page de la Vita beati hieronimi de Chrétien Masseeuw.
F. 20 r° du ms. (0,25 m. × 0,20 m.)

Une oeuvre inédite de Chrétien Masseeuw († 1546)

Le nom de Chrétien Masseeuw[1] est lié à deux intéressantes impressions anversoises.

Tout d'abord: 'Christiani Massaei Cameracensis Scholae Pedagogi, prima pars Grammatices rursum revisae et adauctae adeo ut nihil praeteritum sit, quod huc pertinens videbatur. In fronte praefert sui Auctoris Encomium cum duplici lectionis exercitamento, authore Godefrido Regnerio', édité chez Guillaume Vorsterman en 1536, in 4°, 94 ff. et 6 pages[2].

Et ensuite: 'Chronicorum multiplicis historiae utriusque testamenti, Christiano Massaeo Cameracenate authore, libri viginti' chez Jean Crinitus en 1540, in 4°, 45 ff. et 184 pages.

Cette chronique contient à l'an 420 le témoignage de l'auteur au sujet d'un autre de ses ouvrages: 'Eodem anno beatus Hieronymus apud Bethleem defunctus est, ultima Septembris, feria quinta. De quo (quia vita eius olim studiose conscripsi) nunc tantum illum Platine commemorabo: eius sanctissimam vitam praelucere omnibus, eius scripta ita esse in precio et honore, ut nemo magis legatur'. (p. 158).

Foppens[3] et après lui Paquot[4] ont rappelé ce passage. Alphonse Roersch également, dans la notice de la *Biographie Nationale* consacrée à notre auteur, écrit: 'Massaeus laissa en manuscrit une vie de St. Jérôme.....'[5]. Pas plus que de son vivant, cet écrit ne connut après la mort de Masseeuw les honneurs

1) C'est la forme flamande donnée par Paquot; en latin Massaeus ou, comme dans le manuscrit que nous allons étudier, Masseus; en français Massieu ou Massié.
2) Une seconde édition parut à Paris, chez Savetier, en 1549. La deuxième partie des *Grammatices* fut imprimée à Paris chez Chaudière en 1534 et à Gand chez Gualterot et Duchesne en 1544; la troisième à Paris chez Chaudière également en 1535 et à Gand chez Lambert en 1543.
3) *Bibliotheca Belgica,* t. I, Bruxelles 1739, p. 173.
4) *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines,* t. VI, Louvain 1765, p. 210.
5) t. XIII, Bruxelles, 1894-95, c. 933.

de l'édition, jamais même on ne signala de manuscrit où on pouvait le lire.

Le Grand Séminaire de Malines a la bonne fortune de posséder un tel document[1)], provenant de la bibliothèque des Augustins de Bois-Seigneur-Isaac, où, parmi d'autres textes, par une main qui lui est propre (ff. 20-28), se trouve transcrite cette vie inédite de St. Jérôme,

Chrétien Masseeuw naquit à Warneton le 13 mai 1469. Il entra à Gand chez les Frères de la Vie Commune dits Hiéronimites, du nom de St. Jérome auquel leur couvent était dédié[2)]. C'est sans doute là qu'il put connaître de plus près le célèbre Jan Van Standonck (1443-1504) auquel il consacre un souvenir ému dans son *Chronicon* déjà cité[3)].

Malinois de naissance, ancien élève des frères à Gouda, Van Standonck séjournait d'ordinaire à Paris, à la maison-mère de la Congrégation de Montaigu qu'il avait fondée, mais il revint aux Pays-Bas en 1499-1500, comme exilé[4)], et en 1502.

Parmi les quatre maisons subalternes que Standonck avait rattachées à celle de Paris et qui, aussitôt après sa mort, furent relâchées de leurs liens envers elle, se trouvait l'ancien collège des Bons-Enfants à Cambrai repris par Standonck en 1499[5)]. La dissolution

1) Ms. n° 37, papier écrit XVIe s., 88 p., au moins quatre mains. Avant notre vie se trouvent copiés les documents indiqués dans la *Bibliotheca Hagiographica Latina,* Bruxelles 1898-1900, sous les numéros 7381, 323, 322, 324; après se lit le *Chronicon pontificum et imperatorum* de Martin de Troppau † 1278 *(Monum. Germ. Histor., Scriptores,* t. XXII, Hanovre 1879, p. 397-475.

2) C'était le cas de plusieurs autres maisons; ailleurs, pour un motif analogue, on appellait les Frères Gregoriani ou Gregoriebroeders. La maison de Gand avait été fondée en 1429. Cfr. G. DELPRAT, *Verhandeling over de broederschap van G. Groote en over den invloed der Fraterhuizen,* Arnhem 1856, p. 104-108.

3) '... ego saepe interfui (à ses prédications), aliquando etiam domi nostro suscepto ad mensam ministravi'. *Chronicon,* p. 269. Cfr. ég. p. 270.

4) A cause des reproches faits à Louis XII dans l'affaire de son mariage avec Anne de Bretagne. C'est à cette occasion que Masseeuw parle pour la première fois de Standonck et rappelle ses relations avec lui. Aussi A. RENAUDET *(Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie (1494-1517).* Paris 1916, p 309) met-il le séjour à Gand en rapport avec ce premier voyage aux Pays-Bas; M. GODET *(La Congrégation de Montaigu (1490-1580),* Paris 1912 p. 114) ne précise pas: 'Standonck les avait d'ailleurs visités plus d'une fois dans leur maison de Gand'.

5) GODET, o.c., p. 108-116.

des liens avec Paris amena la décadence de l'institution. Il faut croire que les Frères de la Vie Commune ne purent se désintéresser de cette fondation du vénéré Standonck; le fait est qu'en 1509, au témoignage du Chapitre de la ville, ils demandent de rejoindre l'école. Après de laborieuses négociations le 29 juin un accord[1] est signé entre l'évêque, le chapitre et le recteur des Frères de Gand, Jacques Proost, et parmi les six frères que dans un acte du 6 février 1510 nous trouvons mentionnés comme desservant le nouvel établissement, nous trouvons au rang des prêtres 'Christianus Massieu, rector puerorum'[2].

L'histoire ne dit pas si l'ardent admirateur de Standonck avait été pour quelque chose dans la reprise de 1509, toujours est-il qu'il reste fidèle à la nouvelle maison: dans les deux éditions anversoises que nous avons signalées nous l'avons entendu s'intituler *Cameracensis scholae paedagogus*, *Cameracetanus.* Masseeuw mourut chargé d'années et de labeurs dans sa ville adoptive le 25 septembre 1546[3]. Peu après, les Frères de la Vie Commune étaient rappelés à Gand. C'est pendant son séjour à Cambrai, en 1512 comme l'apprend l'*explicit* de notre manuscrit[4], que Masseeuw composa la vie de St. Jérôme, patron de la maison de Gand, où il avait sans doute appris à le vénérer plus spécialement.

* * *

Disons quelques mots sur cette oeuvre inédite.

Nous en publions d'abord la préface. Nous y entendrons Masseeuw se vanter des mêmes qualités de critique - recours aux sources originales et comparaison des auteurs - qui lui sont attribuées dans la page liminaire du *Chronicon.*

+ Incipit prologus christiani massei in vitam beati hieronimi.

Novam de sancto iheronymo scripturus historiam: debeo prius suscepti operis causas exponere. Multi de hoc beatissimo viro multa +F. 20.

1) L'accord est publié *in extenso* par GODET, *o c.,* p. 189-167.
2) *Arch. dép. du Nord, Fonds de la Cath. de Cambrai*, Layettes, n° 95.
3) GODET, o.c., p. 115.
4) F. 28 v°:... ad laudem domini salvatoris qui vivit..... amen. /Jhesus. Laus Deo. Jhesus/ (quatre lignes d'écriture barrées et rendues illisibles) /Anno domini M V$_{c}$ XIIe.

scripserunt, sed nemo secundum ordinem eius hystoriam prosecutus est: quia vel ignoraverint propter gestorum eius multitudinem, vel si noverant neglexerint annotare quod maxime decet hystoricum: locus et tempus, ubi et quando gesta sunt que scribebant. Unde factum est ut licet scripserint plurima: minorem certitudinem prebeant, Quod et si quandoque facere videantur, ut est illud quod rome puer hebraicam linguam didicerit, quod sub liberio factus sit cardinalis, quod postea gregorium nazanzenum audierit et cetera talia: errasse eos facile deprehenderimus si propria doctoris nostri scripta legerimus.

Ut ergo certa pro dubiis, ymmo vera pro falsis habeamus, omissis rivulis ex ipso nobis fonte bibendum est: et ex suisipsius libris veritas hystorie requirenda. Illud autem quod de se ipse dicere non potuit beati prosperi cronicis concedendum: quod obierit theodosio novies et constantio ter consulibus[1]. Quos certum est anno domini quadringentesimo vicesimo quinto fastis nomen dedisse. Sed et illud presupponendum: quod ultra centesimum annum etatis sue non vixerit. Quia scripsit eustocio regulam in qua dicit se propinquum iam morti cum premisisset prescium futurorum. Quibus datis non tamen assertis: facile gestorum eius tempora colliguntur. Adsit desideriis nostris, adiuvet nos, inducat in omnem huius hystorie veritatem spiritus sanctus, qui divum hieronimum nostrum suum fecit hospitium et ita magnificavit ut non recedat laus eius de ore hominum.

Masseeuw réalisa-t-il l'idéal qu'il promet dans sa préface? C'est le seul problème un peu intéressant qui puisse se poser au sujet de son oeuvre. Or on peut répondre qu'à l'encontre des vies moyenâgeuses et légendaires de St. Jérôme[2], celle écrite par Masseeuw peut prendre place parmi les vies modernes[3] qui firent un effort sérieux pour respecter davantage la trame historique de leur biographie.

Sans atteindre á l'envergure d'Erasme dont la notice consacrée au Saint est ‘une des plus intéressantes productions de l'humanisme

1) Cette donnée se trouve de fait dans la *Chronique* de Prosper (*Chronica minora,* édit. MOMMSEN, t. I, p. 451): ‘Hieronimus presbyter moritur, anno aetatis suae XCI, prid. Kal. octobris’ mais les consulats indiqués correspondent à l'an 420.
2) Cfr. F. CAVALLERA, *Saint Jérôme, sa vie et son oeuvre. Première partie*, Louvain 1922, t. II, p. 137-145.
3) *Ibid.,* p. 145-148

chrétien'[1], et sans en avoir les qualités critiques, Masseeuw - pour l'avoir précédé - n'est pas moins digne d'être mentionné à côté de lui comme ayant, ainsi qu'il le promettait dans sa préface, puisé largement dans les oeuvres du Saint et assuré par le fait même une base solide à son travail.

Les citations, même étendues, ne manquent pas, elles sont souvent judicieusement choisies, à preuve qu'elles coïncident plus d'une fois avec celles que le P. Cavallera, qui a donné récemment une biographie définitive de St. Jérôme, a cru devoir insérer dans son récit[2].

Masseeuw s'est rallié á la thèse de l'origine istrienne de St. Jérôme[3] et donne comme date de naissance 326. Toute la chronologie absolue en est faussée. mais la chronologie relative - la succession des événements dans la vie du Saint - est dans l'ensemble assez satisfaisante. Malgré toute sa bonne volonté. Masseeuw n'a pu s'empêcher de reproduire des traits légendaires: les circonstances du départ de Rome qu'on lit déjà au chapitre 146 de la *Légende dorée;* le trait du lion, de l'âne et des marchands, plus ancien encore[4]; la dignité cardinalice du Saint, ses apparitions après sa mort.

L'allure littéraire de l'écrit est plutôt nulle: parfois une note pathétique, trop souvent nous rencontrons des digressions sur la situation politique et religieuse de l'époque, sur les qualités du héros dont la vie est décrite.

Abbé CARLO DE CLERCQ.

1) *Ibid.,* p. 146.
2) L'oeuvre de Masseeuw ne comprend aucune division en chapitres, ça et là une majuscule plus grande et plus ornée suggère une certaine répartition, très inégale d'ailleurs, de la matière.
3) Les affirmations de Masseeuw se rapprochent tout à fait de celles du *Hieronymianus* (1re éd.: 1472) de Giovanni d'Andrea.
4) Cfr. CAVALLERA, *t. c.* p. 141.

Een clandestien drukker te Antwerpen? Richard Verstegen.

Behoudens de beteekenis, die de zeventiendeeuwsche polemist en oudheidkundige Richard Verstegen had voor de gansche wetenschappelijke wereld van zijn tijd, hebben twee landen in het bijzonder speciale redenen om zijn aandenken dankbaar in eere te houden. Die twee gewesten zijn: Engeland, zijn geboorteland, en Zuid-Nederland, zijn tweede vaderland, waar hij meer dan vijftig jaren als balling verbleef. Daarom ook heeft hij terecht een plaats gevonden in de nationale biografische woordenboeken van beide landen: in de 'Dictionary of National Biography' voor Engeland, en in afwachting van de afwerking der 'Biographie Nationale de Belgique' in het 'Biographisch Woordenboek' van Frederiks en Van den Branden.

Wat in deze beide biografieën, voornamelijk in deze van Frederiks en Van den Branden, vermeld staat, is verre van volledig en dikwijls ook onjuist. Bepaalde punten verdienen dan ook opnieuw een nauwkeurig onderzoek. In deze korte bijdrage stel ik me tot doel zulk een onderzoek aan te vangen ten overstaan van een der uitspraken van het 'Dictionary': nl. de bewering dat Verstegen, gedurende zijn verblijf te Antwerpen, er een geheime drukpers op nahield in verband met zijn katholieke propaganda.

We beginnen dit betoog met de vaststelling, dat we een dergelijke bewering alleen vinden bij de Engelsche biografen; de Nederlandsche reppen er met geen woord over en in de geschiedenis van de Antwerpsche drukkunst is er geen spoor van Verstegen's clandestiene drukkerij te ontdekken. We weten dat er, op het einde van de zestiende en in den aanvang der zeventiende eeuwen, Engelsche drukkers in de Nederlanden werkzaam waren: vóór 1579 vinden we *John Fowler* achtereenvolgens gevestigd te Leuven, te Antwerpen en te Douai, later hooren we nog van een zekeren *Jenkins* en te Leuven van *Laurent Kellam.* Na de stichting van het Engelsche college te Sint-Omaars richtte Persons er insge-

lijks een drukkerij in, welke hoofdzakelijk na 1600 in volle werking trad. Bovendien drukten te Leuven, te Douai, te Brussel en te Antwerpen Nederlandsche drukkers geregeld voor rekening van de Engelsche uitgewekenen. Zoo zien we Verstegen b.v. werkjes uitgeven bij Antwerpsche drukkers als Adrianus Huberti, de Plantijnsche drukkerij, Arnold Conincx en Hieronymus Verdussen.

Voor propagandawerkjes, geschreven met het oog op de naburige Protestantsche landen, verzachtte de regeering te Brussel vaak de wetten en reglementen, welke het drukkersbedrijf regelden: boekjes van dien aard mochten zonder naam van schrijver, plaatsaanwijzing, goedkeuring, privilege en zonder of met fictief drukkersadres verschijnen. Dit werd gedaan om de verspreiding ervan in de niet-katholieke landen te bevorderen en de schrijvers aan geen vervolgingen bloot te stellen[1].

Indien we dus werkelijk, op gezag der Engelsche biografen mogen gelooven dat Verstegen, in verband met zijn katholieke propaganda te Antwerpen een geheime drukpers bezat, dan zouden we desnoods het ontbreken van alle documenten uit de geschiedenis der Antwerpsche drukkunst kunnen verklaren door het feit dat de door hem gepubliceerde propagandawerkjes zonder drukkersadres of nadere plaatsaanduiding verschenen. Maar dit gezag alleen mag hier niet volstaan, want het zou wel eens in gebreke kunnen blijven. Het loont daarom de moeite met ons onderzoek eens eventjes terug te gaan tot bij de inlichtingen en de bronnen van de tijdgenooten zelf en de kwestie van naderbij te beschouwen.

Indien Verstegen te Antwerpen werkelijk in 't bezit was van een geheime drukpers, dan valt zulks uitsluitend te plaatsen tusschen de jaren 1590 en ± 1605, wanneer hij als verbindingsagent optrad tusschen de katholieken in Engeland en de leiders der ballingen in het buitenland. Alle biografen gaan er immers akkoord over, dat de Antwerpsche balling deze pers zou gebruikt hebben voor het drukken van zijn propagandaschriftjes of voor de berichten die hij

1) Voorbeelden hiervan vinden we in het Algemeen Rijksarchief te Brussel: Ancien Conseil Privé, n° 1276. Actes pour imprimeurs. Op 1 October 1598 vraagt de Engelsche drukker *Laurent Kellam* de toelating om een boek van *John Hamilton* te drukken: ‘d'imprimer le dict livre *sans approbation et privilège,* affin qu'il soit transporté parmy les pays héréticques avec moins de danger, et receu en son pays avec moins de difficulté. - *Lechat*: Les Réfugiés anglais, bl. 212, nota 3, haalt een gelijkaardig geval aan voor een boekje van Gaspard Schuermans.

over Elizabeth en hare ministers ontving en onder de uitwijkelingen zocht te verspreiden. Om reden van practischen aard deelen we deze periode in twee; hierdoor krijgen wij een meer overzichtelijken kijk over heel de kwestie.

De eerste periode loopt van 1590 tot 1595. Uit dit tijdperk zijn ons twee reeksen documenten bewaard van uitzonderlijk belang: *a)* een verzameling brieven uit de jaren 1590-1591 van den Jezuïet *Henry Walpole*[1] en een reeks berichten van 1592-1595, door Verstegen geregeld om de veertien dagen naar pater Persons te Madrid gestuurd[2]; *b)* de 'intelligences' ingewonnen door betaalde spionnen, welke door de Engelsche regeering naar de Spaansche Nederlanden werden gestuurd om het doen en laten der ballingen ter plaatse na te gaan[3].

De eerste reeks documenten doen ons het volgende bewijsmateriaal aan de hand:

In een brief van 11 October 1590, beveelt Henry Walpole zijn beschermeling Verstegen zeer warm aan bij zijn correspondent te Rome; hij voegt er zelfs bij dat de balling gebeurlijk in aanmerking

1) Gedurende de afwezigheid van pater William Holt, welke als aalmoezenier met Parma's leger naar Frankrijk vertrokken was, werd pater Henry Walpole te Brussel gelast met het verdedigen der belangen van zijn uitgeweken landgenooten. Dusdanig kwam hij vaak in betrekking met Verstegen, met wien hij blijkbaar goed bevriend was en dien hij zeer waardeerde. Al de bewaarde brieven van zijn hand zijn gericht aan pater Creswell, rector van het Engelsche college te Rome.

2) Tijdens deze periode trad Verstegen te Antwerpen op als bemiddelaar tusschen de onderdrukte Roomschen in Engeland en de leiders der uitgeweken katholieken in het buitenland. Hij had agenten in zijn dienst welke hem geregeld nieuws en brieven van vooraanstaande katholieken in Engeland bezorgden. Deze brieven en inlichtingen stuurde hij verder naar kardinaal Allen te Rome en pater Robert Persons te Madrid, welke respectievelijk aan het hof van den Paus en aan dat van den Spaanschen koning de belangen der katholieke Engelschen behartigden. Deze inlichtingen worden gewoonlijk op z'n Engelsch 'intelligences' of op z'n Spaansch 'avisos' genoemd.
Walpole's brieven zoowel als Verstegen's correspondentie berusten beide in het archief van het *Stonyhurst College* (Engeland, Lancashire). Ze worden hier verder aangeduid als: *Stonyhurst Manuscripts* (St. Mss.).

3) Deze berichten bevinden zich thans deels in het *Engelsch Rijksarchief:* het *Public Record Office* en deels in het *particulier archief van kanselier Burghley.* Ze werden beide, in samenvatting, uitgegeven: de eerste in de *Calendars of State Papers. Domestic Series; Elizabeth:* (in verkorting: R.O. Cal. Dom. Eliz.) de tweede in de *Hatfield Calendars* (Cal. Hatf.).

zou kunnen komen voor het in druk geven van boekjes en het vervullen van andere nuttige bezigheden[1)].

Twee jaar later, den 12 September 1592, vroeg hij Creswell, of deze, door bemiddeling van kardinaal Allen, Verstegen het privilegie niet kon bezorgen voor het in druk uitgeven van den 'Primer' in 't Latijn en in 't Engelsch[2)]. Drie jaar later heeft de Antwerpsche balling de gevraagde toelating nog niet bekomen, want in een brief van 25 Maart 1595 richtte hij zich ditmaal zelf tot Roger Baynes, den vroegeren secretaris van kardinaal Allen, met het verzoek om door bemiddeling van zijn correspondent, van den Paus het gevraagde privilege ten zijnen voordeele te verkrijgen[3)]. De 'Primer' verscheen eerst in 1599 en wel bij den Antwerpschen drukker Arnold Conincx.

Met het in druk geven van propagandaschriftjes en andere pamfletjes werd Verstegen reeds vroeger gelast, blijkens zijn brieven aan Persons. Den 19 October 1592 schrijft hij over een Latijnsch boek dat de Jezuïet hem te Antwerpen in druk had doen uitgeven: 'The latin booke goeth forward with so much spede *as I can bring the printer to make*' en laat er onmiddellijk de volgende beteekenisvolle passage op volgen: 'The fourth leaf is at present in hand, and the whole as he gesseth wilbe aboute 16 leaves. When he began this he had some other woorck in doing which will shortly be ended, *and then shall our woorck go forward with more expedition.* The relation in English of his Maties beeing in valadolid will shortly be printed, and had bene done eer this, had I not stayed a little *for an other printers leasure*[4)].

Terwijl de inlichtingen, welke ons van Verstegen zelf of uit zijn

1) St. Mss. Anglia, A. I, n° 50... 'Mr. Verstegan..., who employing his tyme so profitably deserveth helpe, and *might do much good by putting things to print and divers other good offices*. I pray you if his Holiness encline to further such affayres for our nation remember him or as other occasion shalbe...'.

2) St. Mss. Anglia, A. I, n° 63: 'I signifyed to Mr. *Verstegan* the good hope you gave him that the next occasion should be his, who thanks you humbly and wanteth only meanes to his goodwill to do many good affaires if he might have by my L. Cardinalls meanes the priviledge of printing the primer in latin and in English for some yeares, it would be a commoditye unto him sufficient to enable him to many good purposes for a good while...'.

3) St. Mss. Anglia A. II, n° 3: 'It may be yf you require his *ayde he will obtayne his holyness breve to my self for the primer,* but this you shall not nede to do unlesse otherwise you finde difficulties.

4) St. Mss., Coll. B., Bl. 61.

onmiddellijke omgeving komen, de thesis van een geheime drukpers tegenspreken, wijzen de berichten van de spionnen een andere richting uit. In Augustus 1590 bevestigde *Lewis Lewknor* reeds dat Verstegen tot de partij van Holt en Owen behoorde en al de boekjes der Spaanschgezinden drukte: 'hee printeth all their books'[1]. In 1594 vermeldde een zekere *Simon Knowles* hem nogmaals als drukker: 'a printer' te Antwerpen[2].

Ten overstaan van deze tegenstrijdige inlichtingen, moeten we natuurlijk aan de door Verstegen bezorgde gegevens het meeste vertrouwen schenken; deze laten trouwens aan duidelijkheid niets te wenschen over. We mogen er gerust uit besluiten dat, gedurende dit tijdperk althans, hij zelf niet drukte, maar zich integendeel gelastte met het in druk geven bij Antwerpsche drukkers, van de propagandaschriftjes der uitwijkelingen van zijn partij. Hij zorgde waarschijnlijk ook voor het nalezen en verbeteren der proeven en het treffen van alle verdere schikkingen voor uitgave en verzending. Van uit Antwerpen konden deze boekjes immers gemakkelijk naar Engeland verstuurd worden. Weliswaar zouden de woorden van Walpole's verzoek om Verstegen 'the priviledge of *printing* the Primer' te bezorgen, ons tot het tegenovergestelde besluit kunnen voeren, maar *printing* moet hier blijkbaar verstaan worden in den zin van: in druk geven. Trouwens het feit dat de balling, eens in het bezit van dit privilege, den 'Primer' toch bij den Antwerpenaar Arnold Conincx liet drukken pleit genoeg tegen de thesis van de geheime persoonlijke drukpers. Pater Walpole ten andere, die in zijn bekentenissen zooveel interessante gegevens meedeelt over zijn vroegeren beschermeling[3] vermeldt hem nooit als drukker;

1) Cal. Dom. Eliz. CCXXXIII, 1590. Bekentenis van *Lewis Lewknor:* The names of such englishmen as serve in pensyon under the King of Spayne; n° 32. - Zooals bekend waren de Engelsche bannelingen op het vasteland, hoofdzakelijk in verband met de kwestie der troonopvolging, verdeeld in twee partijen: de partij der *Spaanschgezinden:* de verdedigers der candidatuur van Philips II of van zijn dochter Isabella; de *Schotschgezinden:* voorstanders van den Schotschen koning, Jacob VI, zoon van Mary Stuart.

2) Id. CCXLVIII, n° 56. Cal. Hatfield: IV: bl. 499-500.

3) Cal. Dom. Eliz., 1591-1594; CCXLIX, n° 13, bl. 520 en volg. - Rond Kerstmis 1593 als missionaris naar Engeland vertrokken, werd hij er reeds enkele dagen na zijn aankomst gevangen genomen. In den loop van het jaar 1594 werd hij herhaaldelijk op de pijnbank gelegd en ondervraagd. Na ettelijke malen gefolterd geweest te zijn, legde hij verklaringen af, waarin bij vaak spreekt over zijn vroegere vrienden, de uitwijkelingen in de Nederlanden. Hij werd in 1595 terechtgesteld.

enkele andere spionnen, welke Verstegen persoonlijk gekend hebben - en bijgevolg met meer gezag mogen spreken dan *Lewknor* en *Knowles* - maken er overigens evenmin melding van[1].

Voor het publiek echter, dat niet juist ingewijd was in de overeenkomst tusschen Verstegen en de Antwerpsche drukkers, kon de balling dus uiterlijk blijven doorgaan als de bezitter van een geheime pers, dienend tot het drukken van de Engelsche katholieke propagandawerkjes.

Een ander voorvalletje komt de hier voorgestane bewering nog verder bevestigen. Toen Verstegen in 1594, de 'Conference about the next succession to the crowne of Ingland' - het manifest der Spaanschgezinden in zake troonopvolging in Engeland - in druk liet geven, slaagden de leiders der oppositiepartij er in het handschrift van den tekst te bemachtigen door den drukkersgast om te koopen. Zulks gebeurde daags na de aflevering, in Verstegen's handen, van de gedrukte bladen der Conference. Dit voorvalletje is ons bekend uit twee brieven, welke een der leiders der Schotschgezinden, William Gifford, richtte aan Thomas Throckmorton, zijn partijgenoot te Rome. Deze twee brieven, gedeeltelijk in cijferschrift, worden respectievelijk bewaard in het *Public Record Office* te Londen (R.O. Dom. CCLII, n° 66) en in de *Vaticaansche Bibliotheek* te Rome (Borghese, 488, ab. fol. 399). In den eersten brief, die te Londen berust en dien ik persoonlijk controleeren kon, is geen spraak van den drukker van het werk; in den tweeden wel naar het schijnt, althans volgens de bespreking, welke de Engelsche historiograaf H.J. Pollen er aan wijdde in een artikel: 'The politics of the Englisch Catholics'[2]. Van dezen tweeden brief vermeldt hij het volgende: 'The writer, who is evidently Gifford, tells the same story (wat in den eersten brief uiteengezet wordt) *adding that he had bribed the printer's boy to get him the M.S., and that the printed sheets had been given to Verstegan the day before*'[3]. Steunend op de traditie die Verstegen als eigenaar voorstelde van een geheime drukpers te Antwerpen, aarzelde Pollen geen oogenblik om dien drukkersgast met Verstegen's werkman te

1) Hatfield; V, bl. 63 (1594); - id., ibid..: bl. 26 (2 Dec. 1594); - id., ibid.: bl. 225 (June 1, 1595).
2) Verschenen in 'The Month' Ang. 1902, bl. 178.
3) Id., ibid.,: bl. 178, nota 1.

identifiëeren[1]. Maar dit moet juist nog bewezen worden. Uit de hier aangehaalde tekst blijkt allerminst dat de 'printer' en Verstegen een en dezelfde persoon waren. Om tot die vereenzelviging te kunnen overgaan, moet er zelfs eenigszins geweld aan den tekst aangedaan worden. Trouwens, een gast, zelfs een drukkersgast, heeft Verstegen op dat oogenblik zeker niet gehad, want in zijn brieven uit dit tijdperk beklaagde hij er zich vaak over dat hij gansch alleen stond voor het vele werk, dat zijn rol van verbindingsagent hem oplegde[2]. Alles wordt hier duidelijk als we den uitgever, den 'editor', en den drukker van de Conference scheiden: de 'uitgever' was Verstegen, de drukker hoogst waarschijnlijk de Antwerpenaar Conincx. In 1583 te Parijs had Verstegen overigens niet anders gehandeld, wanneer hij daar pogingen had aangewend om zijn eerste strijdschrift tegen Elizabeth, de *'Descriptiones quaedam illius inhumanae et multiplicis persecutionis, quam in Anglia propter fidem sustinent Catholici Christiani'*[3] in het licht te geven. Toen hij daarom, door toedoen van den Engelschen gezant, door de Fransche gerechtsdienaars ingerekend werd, bleek het dat hij dit had willen doen in samenwerking met een Franschen drukker[4]. Waarom zou hij te Antwerpen anders te werk gaan? Trouwens de feiten zijn daar om te bewijzen dat Verstegen ettelijke van zijn eigen werkjes bij Antwerpsche drukkers liet verschijnen: zoo zijn *Theatrum* bij Adrianus Huberti in 1587, 1588, 1592 en zijn *Speculum* (1590) in de Plantijnsche drukkerij, terwijl de *Conference* duidelijk de kenmerken draagt van een Conincx-drukje.

Was het gedurende de tweede periode, van 1595 tot ± 1605 anders?

1) Op Pollen's voorbeeld begingen ook anderen dezelfde fout, zoo o.a. *R. Lechat* in zijn uitstekend werk: Les Réfugiés anglais aux Pays-Bas catholiques (Leuven, 1914) bl. 175.
2) St. Mss., Collectanea B. bl. 47, 27 Mei 1592.... 'I would gladly have sent here with the copies of thease two acts (twee verordeningen van het Engelsche parlement, uitgevaardigd tegen de "recusants") but neyther tyme nor health would permitt and *help I have none but must do all my self...*' (Brief aan Persons).
3) Dit werk werd achteraf gedrukt te Rome bij Francesco Zanetti in 1584. Het eenige, mij bekende exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van het Jezuïetencollege te Stonyhurst.
4) Zie daarover meer in mijn studie: *Verstegen's 'Theatrum Crudelitatum Haereticorum' en zijn gevangenschap te Parijs in 1587* in 'De Gulden Passer' 1929, bl. 51-81.

Laten we maar dadelijk bekennen dat we voor dit tijdperk over veel minder documenten beschikken. Brieven van Verstegen of van Verstegen's vrienden, zoowel als berichten van spionnen met getuigenissen over dit punt bestaan er niet. We moeten ons onderzoek hier haast uitsluitend beperken tot de gedrukte werken.

Wat voor Verstegen's pamfletten van de eerste periode gezegd is, kan ook voor de devotiewerkjes van de tweede gelden: in 1599 verschijnt de 'Primer' bij Arnold Conincx, in 1601 een 'Brief et véritable Discours' bij Hieronymus Verdussen[1)], in 1603 zijn 'Odes' zonder drukkersadres, maar weer duidelijk met al de kenmerken van een Conincx-drukje, terwijl zijn groot, wetenschappelijk werk: 'A Restitution of Decayed Intelligence in Antiquities' in 1605 bij Robert Bruneau van de pers komt.

Er is echter meer: rond dien tijd vinden we een te Antwerpen gedrukt boek, dat zoogezegd zijn naam als drukker voert. Het heet: 'The First Part of the Resolution of Religion, divided into two books: conteyning a demonstration of the necessitie of a divine and supernaturall worshippe. Newly printed and amended. Printed at Antwerpe by Richard Vestigan. M.DI.III. (foutief voor 1604, de *C* achter de *D* is blijkbaar weggevallen en de *I* van plaats versprongen).

De schrijver van de 'Resolution' is een uitwijkeling, die alleen met de initialen R.B. teekent, en door de eenen met Richard Broughton, door de anderen met Richard Barnfield vereenzelvigd wordt[2)].

Van dit boek bestaat er een vroegere uitgave van 1603, waarop Verstegen's naam niet voorkomt en waarop insgelijks het drukkersadres ontbreekt. Ze draagt den volgenden titel: 'The First Part

1) Volledige titel: 'Brief et véritable Discours de la mort d'aucuns vaillants et glorieux martyrs, lesquels on a fait mourir en Angleterre, pour la Foy et la Religion Catholique, l'An passé de 1600. Et semblablement aussi en ceste présente Année de 1601. Ensemble une Réponce à la fin, sur quelques Livrets calomnieux et imprimeries publiées par les Geux, contre nostre débonnaire Seigneur. l'Archiduc Albert, touchant une Anabaptiste n'aguères justiciée à Bruxelles'. Er is een exemplaar van dit boekje in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Ofschoon dit werkje Verstegen's naam niet draagt, durf ik het met zekerheid toeschrijven aan den vurigen contrareformatorischen polemist. Dit hoop ik kortelings elders uitvoerig te kunnen bewijzen.

2) Deze R.B. Is waarschijnlijk dezelfde persoon, welke Verstegen een gedicht toestuurde naar aanleiding van diens merkwaardig werk over de Engelsche oudheden; dit stukje bevindt zich in de liminaria van de 'Restitution'.

of the Resolution of Religion, divided into two books, conteyning a Demonstration of the Necessity of a Divine and Supernaturall Worshippe. Printed with licence, 1603'.

En als inleiding tot dit eerste deel der Resolution verscheen er twee jaar vroeger: 'An Apologicall Epistle: Directed to the right honorable Lords, and others of her Majesties privie Counsell. Serving aswell for a Preface to a Booke entituled: *A Resolution of Religion:* as also, containing the Authors most lawfull Defence to all estates for publishing the same. Printed at Antwerp with license, the five and twenty day of March. 1601. Stilo novo'. Op de laatste bladzijde komt het vignet voor van de Jezuïetenorde met het volgende drukkersadres: 'At Antverpe, Printed by Arnold Conincx. 1601'. We vragen ons te vergeefs af waarom de drukker zijn naam slechts vermeldt op de allerlaatste bladzijde en niet op het titelblad. Wat hier ook van zij, we weten toch met zekerheid dat de *Apologicall Epistle* bij Conincx gedrukt werd.

Mogen we hetzelfde beweren voor de eerste uitgave van *The First Part of the Resolution of Religion,* van 1603? In dit werkje komt in 't geheel geen drukkersadres voor, zelfs niet op de laatste bladzijde. Het titelblad vermeldt alleen zooals de *Epistle:* 'Printed with license, 1603'. Deze eerste druk vertoont nochtans zulke groote overeenkomst in titelbladzijde, letter, wijze van uitgeven en zoo meer met de *Epistle,* dat we de beide werkjes zonder eenigen twijfel op rekening van denzelfden drukker mogen zetten. Maar hier ook herhalen we te vergeefs onze vraag: waarom onthield Conincx er zich van zijn naam als drukker in het boek te vermelden? Het gebeurde wellicht met het oog op de verbreiding van het werkje in Engeland.

Op de tweede uitgave van de Resolution van 1604 vinden we weer een drukkersadres: dat van Verstegen: 'Printed at Antwerpe by *Richard Vestigan*'[1]. In de veronderstelling dat de balling werkelijk een eigen drukpers bezat en zelf drukte, baart het wel eenigszins verwondering dat het titelblad zijn naam zoo foutief, op den klank af van de Engelsche uitspraak, draagt. Volgens den bekenden Engelschen bibliograaf *Hazlitt*[2] is de mogelijkheid niet

1) Van al deze werkjes zijn er exemplaren te vinden in de bibliotheek van het *British Museum* te Londen: An Apologicall Epistle: 669. a. 39; Resolution: uitgave 1603: 113 f. 31; Resolution (1604): 3935 a. 27 (2).
2) Collections and Notes, II, bl. 70.

uitgesloten dat de *Resolution* niet daadwerkelijk door Verstegen zelf, maar wel bij een anderen drukker voor zijn rekening gedrukt werd. Wat deze uitgave betreft, kan hier met bijna volledige zekerheid uitgemaakt worden dat het geen Conincx-drukje is; ze gelijkt veel meer op de door *Robert Bruneau* in 1605 bezorgde 'Restitution' dan op de vroeger verschenen *Epistle* en eersten druk van de *Resolution.* Als Verstegen werkelijk drukte, komt het tamelijk zonderling voor dat we slechts één boekje met zijn adres als drukker terugvinden, te meer daar iedereen beweert dat die zoogezegde geheime pers een buitengewone bedrijvigheid aan den dag legde! Ook in de geschiedenis van de Antwerpsche drukpers is er, zooals we reeds vermeldden, geen spoor te vinden van Verstegen's clandestiene drukkerij. Met *Hazlitt* neem ik bijgevolg eenvoudig aan dat de tweede uitgave van de *Resolution,* van 1604, alleen voor rekening van Verstegen uitgegeven werd. Indien het anders ware, waarom zou de balling dan, ook gedurende dit tijdperk, een drietal andere werken bij gekende Antwerpsche drukkers hebben laten verschijnen?

Één getuigenis hebben we toch, dat mijn bewijsvoering onrechtstreeks komt staven. In het onbekookte pamfletje 'Another Letter of Mr. A.C. to his Dis-jesuited Kinseman, concerning the Appeal, State, Jesuites...[1)] waarmede Anthony Copley den Antwerpschen polemist gedurende de twisten rondom de benoeming van den aartspriester in Engeland, te lijf ging, dreef de schrijver openlijk den spot met de door Verstegen uitgeoefende bezigheden. Als drukker wordt er over hem niet gesproken. Het is nu wel niet zeker dat Copley's opsomming volledig is en zijn inlichtingen juist zijn, maar ik twijfel er geenszins aan dat Copley, benevens de andere scheldwoorden die hij zijn tegenstrever naar het hoofd wierp, ook niet zou geaarzeld hebben om Verstegen als drukker van oproerige pamfletjes te doodverven, zoo daar maar eenigszins aanleiding toe ware geweest!

Maar waaraan ontleenen de moderne Engelsche biografen dan hun bewijzen om zoo boudweg te bevestigen dat de vinnige pamflettist er ook een geheime drukpers op nahield? Een nauwkeurig onderzoek van de gegevens, welke ze ons aan de hand doen, zal ons, hoop ik, wel het antwoord leveren op deze vraag.

1) Newly imprinted, 1602: Hij heeft het over Verstegen van bl. 27 tot 31.

De eerste biograaf, welke ons een tamelijk volledig, al zij het ook erg eenzijdig, levensverhaal van Verstegen bezorgde, was *Henry Foulis.* Hij spreekt terloops over den strijdvaardigen polemist in een boek over de drijverijën der Engelsche ballingen in het buitenland: 'The History of Romish Treasons and Usurpations together with a particular account of many gross corruptions and impostures in the Church of Rome, highly dishonourable and injurous to Christian religion (2nd ed. London, 1681). We vinden er vele levensbizonderheden in over ons personage, maar Foulis heeft blijkbaar nooit over Verstegen als drukker hooren spreken. We vernemen iets meer bij *Anthony a Wood,* welke zich de gegevens van Foulis te nutte gemaakt en er enkele van persoonlijke vinding heeft bijgevoegd. In zijn magistraal biografisch werk: "Athenae Oxonienses" (1^{e} deel: 1691, 2^{e}: 1692) vermeldt hij het volgende over Verstegen's werkzaamheid als drukker: "Verstegan... returns to Antwerp, where, *as 't is said,* he reprinted his book, *exercised the Trade of Printing....* Dit veronderstellende *as 't is said* klinkt allesbehalve als een bevestiging. Wellicht gaat deze uitspraak terug op een gezegde van personen, welke vertrouwd waren met of inzage kregen van de geheime documenten der spionnen, waarin Verstegen juist als drukker vermeld wordt.

De volgende achttiendeeuwsche en vroeg-negentiendeeuwsche bio- en bibliografen brengen geen nieuw materiaal bij en stellen zich tevreden met hun voorgangers min of meer nauwkeurig te copiëeren. Alleen met dit verschil dat ze, zooals te verwachten was, Wood's veronderstelling als een zekerheid opnamen. Dodd[1)] in 1739 en Chalmers[2)] in 1816 geven ons daar telkens treffende voorbeelden van. Slechts op het einde van de negentiende eeuw stooten we op nieuwe gegevens, die echter ver van juist blijken te zijn.

Gillow in zijn *Dictionary*[3)] (1895) verklaart inderdaad met een

1) Charles Dodd: *The Church History of England; from the year 1500 to the year 1688, chiefly with regard to Catholics.* (Brussel, 1739), Artikel Verstegen: II, 428-29.
2) Alexander Chalmers: *The General Biographical Dictionary, containing all Historical and Critical Account of the Lifes and Writings of the Most eminent Persons in every nation* (Londen, 1816). Artikel Verstegen: vol. XXX, bl. 318-319.
3) Joseph Gillow: *A Literary and Biographical History or Bibliographical Dictionary of the English Catholics, from the breach with Rome, in 1534, to the present time* (Londen, z.j.; ± 1895). Artikel Verstegen: V, bl. 566-568.

verbluffende zekerheid:.... there (at Antwerp) *he set up a private press, at which he not only printed a large number of catholic books,* but being an artist of no mean skill, actually engraved the cuts himself". Wat die tweede bewering betreft, die zullen we verder eventjes in oogenschouw nemen. Voor de eerste reeds vragen we ons met reden af waar Gillow ernstige bewijzen voor zijn zoo categorisch gestelde uitspraak vandaan gehaald heeft. Mij zijn die niet bekend. De ondervinding heeft me echter geleerd alles, wat Gillow neerschreef, met een uiterst critisch oog te bekijken, en voor dat critisch oog houden zijn verklaringen geen steek. We konden dit ten andere reeds herhaaldelijk vaststellen.

De steller van het artikel over Verstegen in de *Dictionary of National Biography* (1897)[1)] neemt Gillow's beweringen woordelijk over met een verwijzing nochtans naar den passus uit Hazlitt's *Collections and Notes,* waar deze de *Resolution* signaleert met Verstegen's drukkersadres. Hiermede had de groote Engelsche biografie Gillow's fantastische beweringen officiëel bekrachtigd. Pollen integendeel, de uitstekende geschiedkundige van deze periode, sprak zich in *The Catholic Encyclopedia*[2)] (1912) veel voorzichtiger uit en liet nergens doorschijnen dat de Antwerpsche pamflettist in werkelijkheid een private, geheime drukpers bezat.

De bewering, dat Verstegen de graveur was van de in zijn werken voorkomende koperplaten, staat op nog veel losser gronden. Ze gaat terug op een tekst van Foulis; maar wat deze er over zegt klinkt alles behalve bevestigend. Ziehier: "he (Verstegan) gave himself to the study of good Letters and employed himself in Painting, *which makes me think that he engraved the cuts in his own books* as the learned Hevelius doth now". De schrijver der *Athenae Oxonienses* ging weer wat verder en schreef eenvoudig neer dat de gravuren van het *Theatrum* gesneden werden naar Verstegen's teekeningen, wat ik grootelijks betwijfel. Nergens echter vinden we de bevestiging dat de balling ze zelf graveerde. De volgende bio- en bibliografen zwegen er eenvoudig over. Van deze onduidelijke gegevens maakte Gillow zonder verdere omwegen:.... he (Verstegen)... printed a large number of catholic books,

1) *Dictionary of National Biography,* edited by Sidney Lee, Artikel Rowlands, vol. 49.
2) *The Catholic Encyclopedia* (New-York, 1912): artikel Verstegen: XV, bl. 377.

but *being an artist of no mean skill, actually engraved the cuts himself':* Bij zulke uitspraken hoeven we niet langer stil te blijven. Jammer echter dat ze nogmaals officiële bekrachtiging vonden in de *Dictionary of National Biography.*

DR. EDWARD ROMBAUTS.

[Nummer 2-3-4]

Het ‘drie-deuchden’ merk.

Drukkersmerken vindt men van de wieg af der drukpers. Meestal worden ze in houtsnede uitgevoerd, en, te beginnen van de XVIIe eeuw, somtijds ook wel in gravuur, hetgeen dan tot een tweede druksel verplichtte. Behalve enkelen onder de eersten, die zeer klein voorkomen, stemmen ze gansch overeen met het boekformaat, zeer groot dus in de in-folios en de in-quartos, minder in de in-octavos, en ongeveer 3 × 2 cm. in kleine boeken. Zij versieren meestal het titelblad, ook wel het einde van het boek, of nog het begin of het slot der hoofdstukken. Zelden dragen ze den naam of het merk des kunstenaars; in menig geval, zijn deze op de titelplaat of op andere prenten in het boek te vinden.

Het nauwkeurig onderzoeken dezer drukkersmerken is een gansch modern iets. Van wetenschap nochtans is er tot nog toe gewoonlijk geen spraak. Men bepaalt zich meestal tot het overdrukken, zonder verder oorsprong of beteekenis na te gaan. Uitzondering hierop maakt echter de onlangs verschenen belangrijke studie van Dr M. Sabbe over *het Symbolisme in de drukkersmerken.*[1)]

Wat hier volgt, wordt als een vergelijkend essai voorgesteld, over één en hetzelfde merk uit de XVIe-XVIIIe eeuwen. Wij noemen het *Drie deuchden merk,* volgens een benaming van Zacharias Heyns, uitgever te Amsterdam.

De deugden waarvan hier spraak, zijn hoofdzakelijk godsdienstige en volgens het concept der R.-Katholieke Kerk, bovennatuurlijke, zelfs goddelijke deugden. Ze staan in verband met de vier natuurlijke hoofd- of cardinale deugden, van rechtvaardigheid, voorzichtigheid, matigheid en sterkte.

Al die deugden worden onder de gedaante eens vrouwspersoon verbeeld. De drie eerste, die hier alleen van pas komen, hebben als kenteeken een kruis voor 't Geloof, een anker voor de Hoop, een brandend hart of een schaar kinderen voor de Liefde.

1) *Handelingen van het eerste wetensch. Nederlandsch Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen,* 1930, blz. 171-219; Fransche vertaling in *Gulden Passer,* 1932, blz. 72-119.

Vier hoofdtypen konden wij ervan opsporen. Ze behooren toe aan volgende drukkers: ZACHARIAS HEYNS, uit Amsterdam; NICOLAS en PIERRE BONNEFONS, uit Parijs; GERAERDT VAN WOLSSCHATEN, uit Antwerpen en CHARLES SAVREUX, met zijne opvolgers, uit Parijs.

I. - Zacharias Heyns' 'drie deuchden' merk (ca. 1595-1638).

Heyns' Symbolum bleef tot nu toe onbestudeerd. Voor wie de belangstelling kent, die de Heynsen, vader en zoon, verwekten[1] is dit zeer opvallend. Daarom achtten wij het de moeite waard, de bijzonderheden dezer zinspreuk te doorgronden, als b.v. de hoedanigheid der drie deugden, de beteekenis van de uitdrukking *hooftdeuchd* door Z. Heyns gebruikt, den oorsprong der woorden *Sic itur ad astra.*

Het hier aangeteekend merk is van zedelijken, ja zelfs van godsdienstigen aard. Om dit degelijk toe te lichten, is 't noodig, het leven van den gebruiker te kennen, en vooraf een levensschets der familie Heyns te geven.

Peeter Heyns, schoolmeester en dichter, (Antwerpen 1537 - Haarlem 1596) was een zeer godsdienstig man. Het bewijs daarvan wordt ons geleverd door de bevolking zijner school, bestaande uit meisjes behoorende tot zeer katholieke families, het onderwijs en de opvoeding die daar in eer stonden, zijn dichtwerken en zijn devies: *Bienheureux qui en Dieu se fie, Wel hem die Godt betrout*[2]. Tot in 1584 was hij voorzeker nog katholiek; na de inneming van Antwerpen door Parma, in 1585, wordt hij gereformeerd.

Zacharias, Peeters zoon, drukker en dichter (Antwerpen, ca. 1566-? ca. 1638) is even godvreezend. Hij gaat ter school bij meester Jan Borrekens (1576-1580), treedt in dienst bij Plantin (1585-1591), en vraagt in 1592 aan Jan Moretus, schoonzoon van Plantin, een

1) Cfr. *C.-P. Burger. De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw,* IV, 174-285; Idem, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek,* II, 576; Idem, *Zacharias Heyns vóór zijne vestiging te Amsterdam. Het Boek,* 1914, 417-423. - *Bibliotheca Belgica,* H 52-73. - *Peeter Heyns en de Nimfen uit den Lauwerboom... door Dr Maurits Sabbe. Uitgave N^r 41 van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophilen*, (s.a.). - *C.-P. Serrure. Vaderlandsch Museum,* 1859, III, 393-404.

2) Zeer waarschijnlijk kwam hieruit het idee van 't Zacharias' merk.

certificaat van katholieke geloofsbelijdenis, daar hij onzeker is of hij katholiek of wel zooals zijn ouders protestant worden zou; vertrekt naar de noordelijke Nederlanden, wordt gereformeerd, vestigt zich als uitgever te Amsterdam tot in 't jaar 1605 en daarna te Zwolle tot op 't einde zijns levens. In al zijn werken bewondert men zijn vroomheid en zijn gestadigen ijver om zijn evennaasten met zedelessen te stichten.

Beide bekeeringen, telkens overeenkomend met het uitwijken naar de noordelijke provinciën, schijnen meer uit politieke dan uit godsdienstige reden te geschieden. Ook zou een overtuigd protestant zijn kind, waarover hij meester is, niet toelaten in een godsdienst dien hijzelf als valsch beschouwt, voort te leven. Zoo doet echter Vader Heyns, als hij in 1589 een nieuw contract met Plantin sluit, waardoor hij hem zijn zoon voor de twee volgende jaren als leerjongen afstaat. Onderzoeken wij de geschriften der Heynsen over de religiekwestie, dan vinden wij daarin alleen één uitlating betrekking hebbende op hun vroeger geloof. Het stuk komt voor als epiloog, *Conclusion* geheeten, die Peeter H. aan een zijner schooldrama's, de *Miroir des vefves*[1], een veertiental jaren na de eerste vertooning toevoegde[2]. 'Het lijdt geen den minsten twijfel, zooals M. Sabbe schrijft, of in deze verklaringen worden Filips II, Alva, de maatregelen der inkwisitie, de vervolgingen tegen de Reformatie en de opstand der Nederlanden bedoeld'. Deze diatribe is dan veel meer tegen het Spaansch bewind gericht dan tegen het Roomsch-Katholiek geloof zelf.

Ook bestaan er tijdelijke redenen die de uitwijking der Heynsen kunnen toelichten. Reeds in 1577, erkent Peeter Heyns in den *Spieghel der Werelt* dat zijn school aan 't kwijnen is. Sedert dien tijd, én door de aanhoudende oorlogen, én door de belegering der stad Antwerpen, kon die toestand niet verbeteren. Het is dan wel mogelijk, dat hij Antwerpen verliet om elders een beter bestaan te vinden. Wat Zacharias betreft, die was getuige van de groote

1) *Le Miroir des Vefves. Tragedie sacrée d'Holoferne & Judith... Imprimé à Harlem, par Gilles Romain, pour Zacharie Heyns, libraire à l'enseigne des trois Vertus, à Amsterdam*, 1596, in-8°. Beschreven volgens 't eenig bekend exemplaar behoorende aan de Maatschappij voor Nederlandsche Letterkunde te Leiden, door *Bibliotheca Belgica,* H 59, en C.P. BURGER, o.c. N^{r} 645, doch zonder melding der *Conclusion,* die aan 't stuk een protestantsche strekking geeft.

2) Zie den tekst, bij M. Sabbe, o.c. blz. 46.

menigte die de stad verliet gedurende de jaren 1585-1589[1)], zoowel om reden der geloofsgeschillen als ter oorzake van den ondergang van den koophandel die zich vooral te Amsterdam vestigde. En zoo ook vertrok hij naar die stad, 'waar de ongeëvenaarde toeneming van welvaart en ontwikkeling voor een intelligent en ondernemend man een goede kans van slagen bood'[2)].

Dit alles bewijst dat niettegenstaande de vroomheid der Heynsen, er toch bij hen onverschilligheid heerschte tegenover den godsdienst zelf. Zoo begrijpt men dat de vroegere katholieke zinspreuken behouden bleven na de bekeering, en ook dat de uitleg ervan, door Zacharias voorgesteld, deels katholiek, deels protestantsch is. De drie deugden, Fides, Spes, Caritas, behoorden immers uitsluitelijk tot de katholieke godgeleerdheid.

'De Reformatoren waren het hierin eens dat het geloof alleen, als geloof in Christus, zonder de werken der wet, rechtvaardigt en zaligt. Zij wezen de liefde (de goede werken) een plaats aan uitsluitend in het stuk der dankbaarheid'[3)]. 'De Roomsche theologie onderscheidt de vier cardinale natuurlijke deugden, nl. de voorzichtigheid, de rechtvaardigheid, de sterkte, de matigheid en de drie theologische bovennatuurlijke: geloof, hoop en liefde. Deze onderscheiding sluit aan bij de bovengenoemde van Aristoteles. Men vindt deze zeven deugden vaak als vrouwspersonen met verschillende emblemen afgebeeld'[4)].

Door hetgeen hier voorafgaat wordt het thans mogelijk Zacharias Heyns' drukkersmerk in zijn volledigen zin te begrijpen.

Zacharias' uitgaven dragen op het titelblad als uithangbord '*in de drie Deuchden, in de drye Hooft-deuchden, in de Hooft-deughden, à l'enseigne des trois Vertus, in tribus Virtutibus*[5)]. Daarnevens vindt men een drukkersmerk in dezelfde beteekenis en dat men aldus kan beschrijven: De drie deugden, Gelove, Hope en Liefde onder de gedaante van vrouwspersonen met hun symbolen, het Kruis, het Anker en de Kinderen, houden bij de hand het

1) Op vier jaar tijds, 35.000 zielen (DIERCXSENS, *Antverpia Christo nascens et crescens*, VI, 155, 247).
2) C.-P. BURGER, *Het Boek,* 1914, blz. 421.
3) *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk, Kampen,* 1925. Art. *Liefde,* III, 665.
4) Ibidem, I, 583.
5) Men bemerke dat HEYNS het woord *hooft* niet vertaalt.

Menschdom, verbeeld door een manspersoon, gansch naakt. Bovenaan in Hebreeuwsche letters Ihave's naam in een glorie: *Sic itur ad astra.* De beteekenis is: De drie deugden, Fides, Spes, Caritas, geleiden het Menschdom naar den hemel[1]. (Figuur 1).

Fig. 1. - Op: Den Nederlandtschen Landtspiegel in Ryme gestelt door Z.H. 't Amstelredam, bij Zacharias Heyns - 1599, in-4°

Deze zinspreuk had grooten invloed op Zacharias Heyns, geestelijk en intellectueel leven. Ze was voor hem van gewichtiger belang dan een uithangbord, dat men in menig geval alleen neemt omdat het sedert jaren aan een huis toebehoort. Zoo ging het bij Heyns niet. De *drie deuchden* werden door hem *van der jeucht aen tot een Symbolum gebruyct*[2] en dienden niet slechts als drukkersmerk maar ook als schrijversspreuk op het titelblad zijner gedichten welke hij elders liet drukken[3].

1) Er bestaan 7 modellen gansch op elkander gelijkend, waarvan twee in houtsnee en vijf in kopergravuur, die men vindt in *Bibliotheca Belgica* (vijf in getal) en in C.-P. BURGER, o.c. In 1606, werden de deugden verbeeld in het blazoen van *De witte Lavender van Amsterdam,* 'in zooverre afwijkend van de ons bekende vignetjes, dat hier Geloof en Hoop een krans houden boven de Liefde die in het midden zit'. (C.-P. BURGER, o.c. blz. 258-259 met reproductie). Ook ziet men ze, in *Heyns' Emblemata,* Rotterdam, 1625, in-4°, bl. N 2 en op titelblad van '*t Sinne-Spel van de Dry Hoof-Deuchden,* daarop volgend. Hier is de verbeelding in den trant der drukkersmerken. Eindelijk komen ze nog voor, aan 't einde van het *Sinne-Spel van de Dry Hoof-Deuchden.* Ze staan daar in de glorie van het hemelsche Jerusalem: links de Liefde, rechts het Geloof, in het midden de uitverkoren Menschheid. De Hoop is hier niet meer noodig, wel het Geloof volgens Heyns. (Zie blz. 39).

2) *Emblemata,* Rotterdam, 1625, in-4°. bl. N 2 verso.

3) B. v. *Voorbeelsels der Oude Wyse. Amsterdam, Joost Broers.* 1634, in-8°. (*Bibl. Belg.* H68). - A.M. LEDEBOER, *De Boekdrukkers.. in Noord-Nederland..,* blz. XV, heeft daarop met reden de aandacht getrokken. Hij vergat alleen er bij te voegen dat die zinspreuk ook als drukkersmerk diende.

Wordt het idee in Renaissancestijl ietwat eigenaardig uitgedrukt, toch is het in hoofdzaak christelijk. In hoever het deze laatste hoedanigheid heeft, kan niemand beter dan Heyns zelf ons bevestigen. Dat doet hij in zijne *Emblemata Emblemes Chrestienes, et Morales. Sinne-Beelden streckende Tot Christelicke Bedenckinghe, ende Leere der Zedicheyt, door Zacharias Heyns. Tot Rotterdam. Bij Pieter van Waesberge. Anno 1625,* in-4°, 4 deelen[1].

Het eerste deel, *Emblemes Chrestienes,* bevat 25 zinnebeeldige geëtste figuren. Het laatste dezer *Emblemata* veronderstelt de drie deugden met de spreuk *SIC ITUR AD ASTRA*[2] en de *Wtlegginghe* ervan. Ze staat daar als overgang tot ‘een spel van sinnen over de dry hooft-deuchden, voor eenige jaren by my gestelt voor het wit Lavender tot Amsterdam *wyt levender ionste*’.

In vier bladzijden met Fransche en Nederlandsche verzen, schriftuurteksten en zelfs uittreksels van de kerkvaders Gregorius en Chrysostomus, legt Heyns zijne zinspreuk uit, op volgende wijze:

‘Wtlegginghe.

Tot een besluyt van dese Christelijcke Sinne-beelden stelle ic hier de dry hooftdeuchden, Fides, Spes, Charitas geleydende den mensche met het spreec-woort *Sic itur ad astra.* 'Twelc ic vander jeucht aen tot een Symbolum gebruict hebbe, dese dry oft eene van die ons verlatende konnen wy niet bestaen, ende mogen ooc van den anderen niet gescheyden worden tot inder eeuwicheyt, daer alsdan de hope wech genomen word gelijc Paulus tot de Romeynen in 't 8. c. 24 v. seyt: vvy syn in hope salig gevvorden, maer de hope die men siet en is geen hope: Want dat yemant siet vvaerom sal hy 't oock hopen. Soo lange wy doch op der aerden sijn moeten wy dese dry gelijckelijc aenkleven, volgende de woorden Pauli. I. Tes. 5. Cap. 8 vers daer hy seyt van de borst-wapen des geloofs ende liefde ende den Helm der Hope...’.

Willen wij daarna de juiste beteekenis van het woord HOOFD kennen, die geeft hij ons in de volgende verzen:

> ‘'T geloove Hope en Liefd, de dry voornaemste deuchden,
> ‘Ons leyden door 't gevaer nae 't eevvich rijck vol vreuchden.

1) Zie beschrijving in *Bibliotheca Belgica,* H 69 en C.-P. BURGER, o.c. IV, 273-278.
2) Nabootsing. in grooter formaat, van het uitgeversmerk.

‘T' Gheloove Liefde en Hoop de principale deuchden[1],
‘Die oyt den Christen mensch in syn gemoet verheuchden,
‘Geleyden ons doorgaens in dit elendich dal,
‘Ten hemel, daer de vreucht gedurich duren sal:
‘'t Geloof is die den wech ter salicheyt bereydet,
‘De Hope van den mensch in 't strunckelen niet scheydet,
‘De Liefde wercken doet, ten goeden alles stuert,
‘Dees dry 't aenkleven tracht so word ghy niet vervuert.

De *Wtlegginghe,* zooals men 't kan lezen, is zeer vroom en bovennatuurlijk. Het aandringen op de noodzakelijkheid der deugden en het bewijzen dat de drie deugden van elkander niet mogen gescheiden worden, behoort tot de echte katholieke leer en is gansch tegenstrijdig met die der Reformatie[2]. Wat daarin eigenaardig klinkt, is de beperkte uitleg der Liefde, waarin het goddelijk voorwerp zelfs niet genoemd wordt, en het behoud van 't Geloof in den Hemel[3].

Wat nu het woord *Hooft-deuchden* betreft, dit werd opzettelijk door Heyns verkozen, omdat het echte woord dat hij voorzeker goed kende, aan 't Roomsch-Katholiek geloof deed herinneren en aldus, in Noord-Nederland slechten indruk kon verwekken. Het passend bijvoeglijk naamwoord dat aan de *drie* deugden toekomt is *goddelijke;* de eigenschap *hoofd* behoorde sedert eeuwen aan vier zedelijke deugden[4] ook cardinale deugden genaamd[5], omdat zij de deurpen der andere deugden zijn. Ze zijn vermeld in het boek der Wysheid, VIII, 7; ook bij CICERO, *De Officiis* I, 43; Ambrosius, bisschop van Milaan, citeert ze dikwijls. In *La Somme le Roi,* gecompileerd in 1279, worden ze uitdrukkelijk genoemd[6]. Eindelijk gedurende de XVIIe eeuw, prijken zij bij den Nederland-

1) In de Fransche verzen *trois principales vertus.*
2) Cfr. blz. 36.
3) Deze laatste gedachte werd eveneens uitgedrukt op de koperplaat aan 't einde van het *Sinne-spel,* zie blz. 37.
4) Cfr. blz. 36.
5) Van 't latijn cardo, meerv. cardines, deurpen waarop de deur rust en draait.
6) ‘Mer eer ic daertoe come, toten duechden, die contrarie syn den zeven hoeftsonden, wil ic cortelic spreken vanden zeven duechden, daer die drie of gehieten sijn godlic ende die ander cardinael’. *Des Coninx Summe* door Dr. D.-C. TINBERGEN, Leiden, z.j. blz. 380.

schen wijsgeer. Arnold Geulincx, als titel van een zijner werken[1].

Heyns had dus ongelijk een bepaling, die aan de vier deugden algemeen werd toegeschreven, te gebruiken voor Fides, Spes en Charitas, wat natuurlijk verwarring moest stichten[2]. Beter ware ze eenvoudig de drie deugden te noemen, zooals hijzelf soms in 't Nederlandsch deed, en dit steeds in de Fransche en Latynsche vertalingen[3]. Want alzoo waren de deugden op voldoende wijze gekend, zooals wij 't verder zullen zien, bij de Parijzer drukkers.

Wat de *uitvoering* der symbolen aangaat, *Kruis. Anker en Kinderen,* deze zijn zeer eenvoudig en gansch overeenstemmend met de opvatting der Italiaansche kunst van de XIVe tot de XVIe eeuw, die thans haren invloed, langs Frankrijk heen, in Nederland deed gelden[4].

Eindelijk blijft nog de oorsprong na te gaan van het *Sic itur ad astra.* Het werd ontnomen aan VERGILIUS' *Aeneis* IX. 641, waar een jongeling aldus aangemoedigd wordt: MACTE NOVA VIRTUTE, PUER; SIC ITUR AD ASTRA: EER AAN UW NIEUWEN MOED, JONGELING, ZOO GAAT MEN NAAR DE STERREN (NAAR DE ONSTERFELIJKHEID)[5].

1) *Van de Hooft-Deuchden. De Eerste Tucht-Verhandeling. Door Arnout Geulincx, Antwerpenaar...* Tot Leyden, 1667, in-12°. - *Herdruk bezorgd door J.P.N. Land. Uitg. der Antw. Bibliophilen, n^{r} 19, (1895).* Op bl. (V) r^{o}, leest men: 'Nu dese Hooft-deuchden soo by de oude als nieuwe zeeden-leeraers, worden tot vier in getal op-gherekent: te weten *Vroetschap* (of, so men haer gemeynlijk noemt, Voorsichtigheyt) *Rechtveerdigheyt, Matigheyt* en *Sterkte* ofte Vroomheyt: Mij aengaende ick stell' er ook vier, doch niet in alles de selve; maer dese *Neersigheyt, Gehoorsaemheyt, Rechtveerdigheyt* en *Ootmoedigheyt* of Nedrigheyt'.- Zie ook J. VANDERHEIJDEN, *Mate bij Dirk Potter.* LEUVENSCHE BIJDRAGEN, 1933, blz. 178-185, met referentiën voor de middeleeuwsche en moderne schrijvers over de vier cardinale deugden; *La théorie des vertus cardinales de 1230 à 1250 par Dom Odon Lottin, O.S.B.* MÉLANGES MANDONNET, 1930, II, 233-259.

2) Zoo vertaalde P. BERGMANS, *Les Imprimeurs belges à l'étranger, Gand,* 1922, blz. 17-18 Heyns' uithangbord in 'à l'enseigne des *Trois vertus Cardinales* (door schrijver onderlijnd). Aldus ook, F. LOISE, in *Biographie nationale.* De juiste vertaling vindt men in *Bibliotheca Belgica* H 692 en is *vertus théologales.*

3) Cfr. blz. 36.

4) Cfr. E. MALE, *L'Art religieux de la fin du moyen-âge en France. Paris, A. Colin,* 1922, in-4°. blz. 309-346.

5) LAROUSSE'S *Woordenboeken* vermelden (woord *Macte*), dat PUBLIUS PAPINIUS STATIUS (61-96) het *Sic itur ad astra* aan VIRGILIUS zou ontnomen hebben om in het volgend vers te plaatsen: MACTE ANIMO, GENEROSE PUER, SIC ITUR AD ASTRA. LAROUSSE geeft daarvan geen verwijzing. Wij denken niet dat dit vers *Statius* mag toegeschreven worden. - ZACHARIAS HEYNS had ook nog een schrijversdevies; *Recht moet recht zijn.* Cfr. *Vervolgh vande Weken van Bartas. Door Z. Heyns. Rotterdam, P. van Waesberghe, 1628. 2de deel. Opdracht aan J. Cats.* Het werk werd beschreven in *B^{a} B^{a} H 70.*

II. Het drie deugden merk van Nicolas en Pierre Bonfons. (Parijs, 1572-1626).

Drie dusdanige merken zijn ons van die boekverkoopers bekend.

1. Een houtsnede, 40 × 40 mm. In het midden, twee gekruiste handen een kolom recht houdend - het Geloof; daarnevens de initiale letters N en B. Rechts en links twee vrouwspersonen met anker - de Hoop; kinderen en een brandend hart - de Liefde.

Fig. 2

Boven de kolom, een ander hart door de vrouwen gesteund. In de hoogte, tusschen hemelsche stralen, God de Vader en de psalmspreuk: *Proba me Deus et scito cor meum.* - Op:

Les oeuvres de feu J. de la Peruse. A Paris, Par Nicolas Bonfons, Libraire demeurant rue S. Iaques, à l'Enseigne de la Charité. (1573), in-12. (Figuur 2).

Men vindt het bij SILVESTRE, *Marques typographiques,* Paris, 1853-1867, 2 boekd. in-8°, n° 126; BRUNET, *Manuel,* I, 1631; PH. RENOUARD, *Marques typographiques parisiennes des XVe et XVIe s.* Paris, 1926, n° 66; AVENIR TCHEMERZINE. Bibliographie d'Editions Originales et Rares d'Auteurs Français des XVe, XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles. Contenant environ

6000 fac-similés de titres et de gravures. Paris, Marcel Plée, libraire, 3, Quai Malaquais, 1927-1934, in-8°, t. VII, p. 22.

2. Hetzelfde idee werd op het frontispies van het voorgaande werk met enkele wijzigingen uitgedrukt. Cfr. A. TCHEMERZINE, t. VII, p. 22. (Figuur 3).

3. Merk n^r I met rand. Op: Recueil de plusieurs diverses poesies,

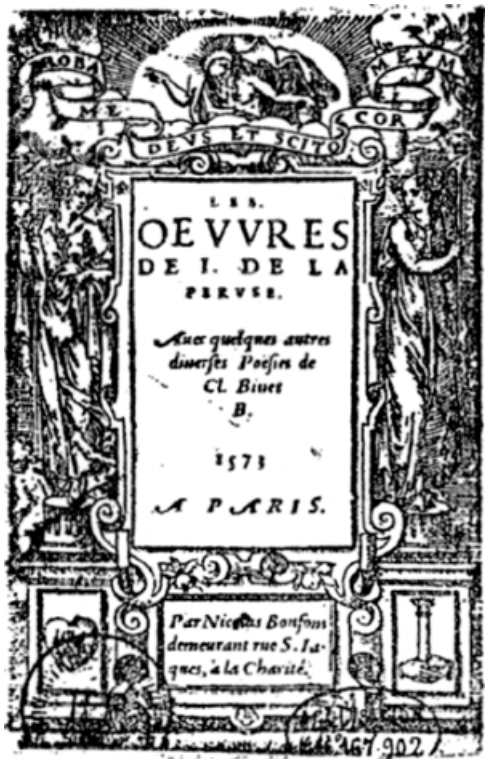

Fig. 3

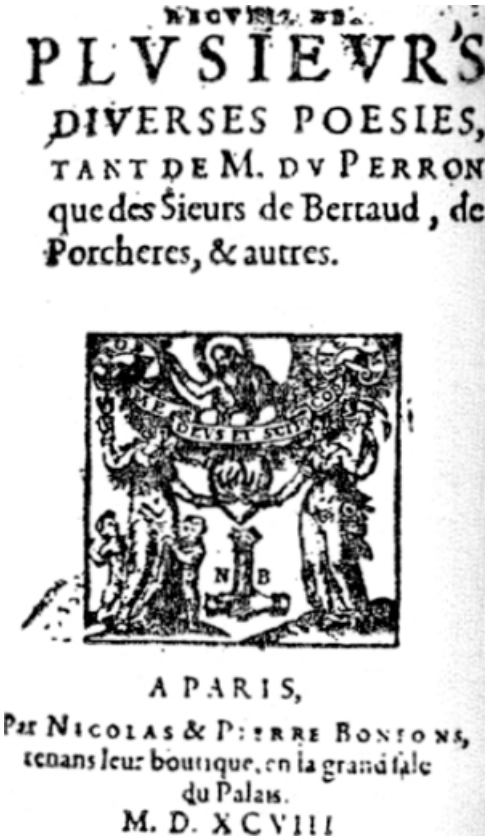
PLVSIEVRS
DIVERSES POESIES,
TANT DE M. DV PERRON
que des Sieurs de Bertaud, de
Porcheres, & autres.
A PARIS,
Par NICOLAS & PIERRE BONFONS,
tenans leur boutique, en la grand sale
du Palais.
M. D. XCVIII

Fig. 4

tant de M. du Perron que des Sieurs de Bertaud, de Porcheres, & autres. A Paris, Par Nicolas & Pierre Bonfons, tenans leur boutique, en la grand sale du Palais, 1598, in-12, Cfr. A. TCHEMERZINE, t. IX, p. 120. (Figuur 4).

III. Geraerdt II van Wolsschaten. (Antwerpen, 13 Mei 1603 - 28 December 1663).

Deze drukker en boekverkooper inwonende *naest het Cloostre van St Michiels, in den A. B,* bezat twee drie-deugden merken.

1. Langwerpige houtsnede, 32 × 47 mm. Gansch overeenstemmend met het volgend beschreven merk, behalve de opschriften die hier ontbreken (Figuur 5). - Op:

Joannes Van den Cruyce. Den verhalen minnesangh tusschen de ziele ende Christum haeren bruydegom. Antw., 1637, in-12°.

2. Langwerpige houtsnede, 67 × 83 mm. Te midden, in een schild, een anker met den ring vastgehouden door een hand uit de wolken. Daarbij het woord ‘SPES’. Rondom: *Tuto te littore sistam* (Gerust aan de kust, sta ik door U). Rechts een vrouwspersoon met kinderen en het opschrift CHARITAS; links, een

Fig. 5

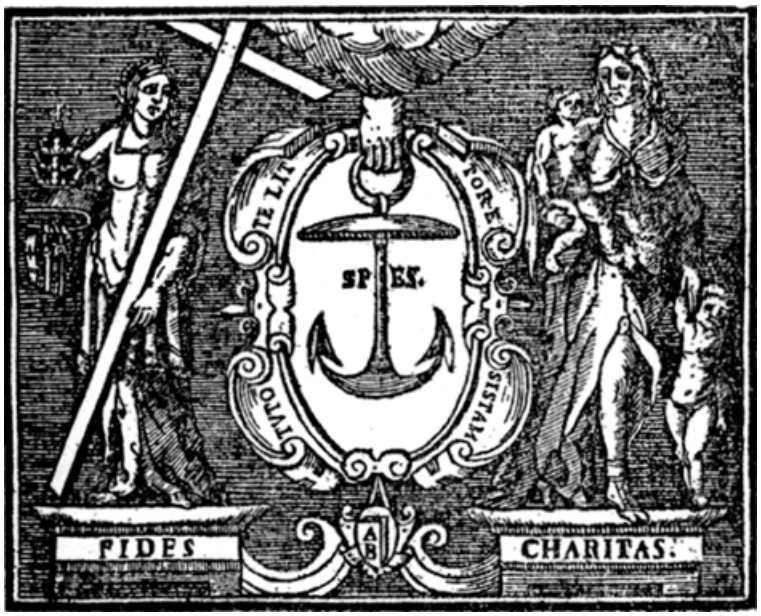

Fig. 6

tweede vrouwspersoon met kruis, de pauselijke insignia en het opschrift FIDES. Onder het anker een klein schild met de letters A B. (Figuur 6). - Op:

Fr. Emmanuel Rodriguez. Theseus sive Ariadnae filium... Antv. 1639, in-4°.

Het idee dezer opvatting werd voorzeker aan dezen drukker ingegeven door een der merken van zijn vader, drukker en lettergieter, Geeraerdt I Van Wolsschaten, Antwerpen 1563-1634, aldus te beschrijven: Een randversiering (cartouche) in houtsnede 43 mm. hoogte × 50 mm. breedte, waarin twee gekruiste handen een anker recht houden. Boven aan het anker, Christus' monogram met alpha en omega. Onderaan, op het anker, de spreuk: *Anchora Sacra*

Fig. 7

Deus (God is mij een geheiligd anker). (Figuur 7). - Op: *Pythagorica Marci Antonii de Dominis... noua Metempsychosis. Autore Paulo Boudot... Antverpiae, Typis Gerardi Wolsschati apud Monasterium D. Michaelis, ad intersigne A.B.C. cI□. I□ c. XVII,* in-8°.

Cfr. *Bibliotheca Belgica, Marques typographiques* GÉRARD VAN WOLSSCHATEN ET FILS, n° 1, 3, 4, en G. VAN HAVRE, *Marq. typ.,* II, 393-397.

IV. Savreux' en opvolgers merk.

Dit laatste type van het drie-deugden merk kan men aldus beschrijven: Het Geloof, onder de gedaante van een vrouw, het hoofd met een sluier bedekt tot boven de oogen, rust op een anker en richt met de rechter hand een brandend hart naar den hemel. Boven haar in een glorie, de Hebreeuwsche letters van Iahve's naam. Rondom, het devies: ARDET AMANS SPE NIXA FIDES[1]. Wij troffen er een vijftigtal verschillende vignetten van aan, door

1) .... Het Geloof, gesteund op de Hoop, brandt van Liefde (letterlijk: beminnend).

twee dozijnen drukkers benuttigd. Het behoorde oorspronkelijk den vermaarden Jansenistischen Parijzer drukker CHARLES SAVREUX, *libraire et imprimeur ordinaire du Roi, imprimeur de l'Eglise de Paris,* a*u pied de la grosse tour de Notre Dame* (ca. 1654 - 22 September 1669), zijne weduwe en zijne opvolgers, de DESPREZ', wier uithangbord luidde AUX TROIS VERTUS. Ook een leerjongen van Ch. Savreux, uit Bergen, GASPAR MIGEOT, nam hetzelfde merk en uithangbord aan[1].

Het zoo aanzienlijk getal dezer vignetten heeft als grondrede de belangrijke boekhandel der eigenaars, Savreux en de Desprez'. Van daar voor hen de noodzakelijkheid hunne merken te vernieuwen en er in verschillende grootten te doen snijden of graveeren, en, voor de nadrukkers, diezelfde merken na te bootsen.

De aard der werken door de hiervoorgenoemde drukkers uitgegeven had een ander en zeer curieus gevolg voor het vignet.

Het waren meestal Jansenistische produkten der Heeren van Port-Royal, als Le MAISTRE DE SACY, PASCAL, ARNAULD, NICOLE, die oneindig veel succes behaalden. Toen nu de Jansenisten door het Fransch beheer als eene niet toegelatene partij vervolgd werden en het drukken van hun werken verboden op straf van gevangenis, hield men Savreux en de Desprez' meer dan eens in hechtenis en door deze opoffering voor hun partij werden ze beschouwd als ware martelaars. Hun merk dan en hun leuze, oorspronkelijk door en door katholiek, werd aldus een echtheidsteeken van de nieuwe leering, een Jansenistisch symbolum.

Een bewijs daarvan moge volstaan. Wanneer de vervolging de Fransche Jansenisten uit hun land joeg, kwamen ze bijeen in de Abdij van Orval (Belgisch Luxemburg) en besloten er een nieuw Port-Royal op te richten.[2] Ook hier vinden wij het symbolum

1) Men vindt het merk geciteerd bij: PAUL DELALAIN. *Inventaire des marques d'imprimeurs et de libraires de la collection du Cercle de la Librairie, 2e édition Paris, 1892, in-4°. - Les Elzevirs... par Alphonse Willems. Bruxelles, 1880, in-8°. - Catalogue d'une collection unique de volumes imprimés par les Elzevier et divers typographes Hollandais du XVIIe siècle. Rédigé par Edouard Rahir. Paris D. Morgand, 1896, in-8°* (met reproductie van één merk). - *Bibliotheca Belgica,* MARQUES TYPOGRAPHIQUES, BRUXELLES, FRICX, n° 1.

2) Cfr. *Le Jansénisme à l'abbaye d'Orval (1674-1764) par Dom Thierry Réjalot..., O.S.B.* ANNALES DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE DU LUXEMBOURG, t. LXIII, 1932, *p. 57-196.*

terug. De abdij van Orval bezat te dien tijde eene ijzersmederij, waar men schouwplaten goot en verkocht. Deze gelegenheid namen de nieuwe meesters waar om hun symbolum te verspreiden. Daartoe verkozen ze als model namelijk twee der Savreux' en Desprez' druk

Fig. 8. - Schouwplaat uit de gieterij van Rawez, met jaartal 17-14 en den naam der gieterij RA-VEC in de vier hoeken.[1)].

kersmerken. Het eene, is een volkomen nabootsing van figuur 22; (Cfr. Fig. 8, die de Orvalsche schouwplaat weergeeft). het andere,

1) Deze plaat is een nabootsing van die uit Orval, welke het jaartal 16-92 draagt en de letters OR-VAL in de vier hoeken (h. 0.79 m., br. 0.86., dikte 0.02 m.). Behalve deze onderscheidingen, verschillen de platen ook nog in de uitdrukking der symbolen en der ornementen.
De platen van Orval vindt men nu nog in d'abdij zelf; een daarvan, die met het devies HOC FAC ET VIVES (Doe dit en ge zult leven, Luc. X, 28), op het kasteel van Louppy-sur-Loison (Meuse), de andere met ARDET AMANS in het Museum van Aarlen (Luxemburg). Dit laatste behoort ook toe de plaat uit Rawez.

fig. 9) eenigszins anders voorgesteld in de onderdeelen, komt. (overeen met figuur 51.[1]). (H. 1.10 m., br. 1.18 m., d. 0.01-0.015 m.)

Fig. 9. - Schouwplaat uit de gieterij der abdij van Orval.

De drukkers nu, die het vignet namaakten, vonden daarin een dubbele aanwinst: het lokte de Katholieken zoowel als de Janse-

1) Van links naar rechts: De Sterkte met kolom die ze doet waggelen (elders, die ze verbrijzelt, of waarop ze leunt); de Rechtvaardigheid met de heden nog gebruikte kenmerken, de balans en het zwaard; de Matigheid, gietend in een beker den inhoud eener kruik; natuurlijk mengelt ze water met wijn; de Voorzichtigheid met hare gewone attributen, den spiegel en de slang. In het midden, het drie deugdenmerk met devies: *Ardet amans*.
Omtrent die twee Orvalsche schouwplaten kan men menig artikel citeeren. Plaat *hoc Fac et vives*, werd beschreven door X. BARBIER DE MONTAULT *(Journal de la Société d'archéologie lorraine.* 1888, p. 55), volgens de plaat van het kasteel van Louppy-sur-Loison. Montault bemerkte er twee harten (!), waaruit hij vermoedde dat het een huwelijkssymbolum gold; LÉON GERMAIN (*Mémoires de la Société d'archéologie lorraine,* 1896, p. 323-24) aanziet het als een drie deugden symbolum, alsook L. MAXE-WERLY. *L'ornementation du foyer depuis l'époque de la Renaissance* (*Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques, Paris, 1895,* p. 492), met figuur van deze plaat. De plaat der zeven deugden werd overgenomen door J.B. SIBENALER. *Taques et Plaques de Foyer, etc.* (appartenant à l'Institut Archéol. du Luxembourg). *Arlon, 1908.* (*Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg,* t. XLIII, pp. 23-25). Verkeerdelijk dacht schr. dat de verbeelding van *Prudentia* met een spiegel een nieuwigheid zou zijn (ze bestond reeds sedert 1470, zie E. MALE, *L'art religieux de la fin du moyen âge en France,* Paris, 1922, p. 315), die zou zinspelen op Blosius' (1506-1566) *Speculum spirituale* en *Speculum monachorum.*

nisten aan. Voor deze laatsten een waarborg, gold het voor de eersten als een doorgrondig orthodox zinnebeeld. Buiten die gevallen, kon het vignet ook nog als een schoone titelversiering doorgaan: al die bedoelingen vindt men bij den Brusselschen drukker E.H. Fricx. Hij gebruikte het vignet op den nadruk van de Sacy's bijbelvertaling, die met het drie-deugden merk te Parijs verschenen was. Ten andere, liet hij het dienen voor den volksbijbel van Royaumont en voor de *Histoire ecclésiastique de l'Abbé Fleury, Bruxelles,*

Fig. 10. - Op: Aflaeten van 't loffelyk broederschap der berechtinge. Mechelen, P.-J. Hanicq, 1817.

1713-1734, 36 deelen in-12°, ofschoon niet een dezer beide werken met het merk verscheen en Fleury ook geen partijganger der Jansenisten was.

Tot op heden vindt men de verbeelding der drie deugden, in werken van godsdienstigen aard, niet als merk, doch wel als vignet op het titelblad of aan het einde der boeken en der hoofdstukken. Zoo ziet men het o.a. tusschen het materieel van P.-J. Hanicq te Mechelen

(1778-1855)[1)], (Figuur 10)[2)], en van de *Architypographia Plantiniana* op den *Pastorale dioecesis Puraemundensis,* 1763, in-4°, blz. 310. Ook als versiering van titelplaten worden de drie goddelijke of de vier cardinale of gezamenlijk de zeven deugden gebruikt. Zoo, b.v. treft men de vier cardinale deugden aan op het titelblad van *Vlaemsch Recht dat is Costumen ende Wetten ghedecreteert bij de Graven ende Gravinnen van Vlaenderen met d'interpretatien... door Mr Laurens Vandenhane,... Vierden Druck T'Antwerpen, bij Michiel Knobbaert. 1674-1676,* in-folio. Ze staan er gegraveerd, onder de gedaante van vier engelen, papierstrookjes dragende met volgende opschriften: *Het Recht doet staen. De Wysheyt past. De Maet helpt gaen. De Sterck haud vast.* Deze koperen plaat wierd nagemaakt door *H. Janssens sculp.* en diende *Te Ghendt, by Francoys d'Erckel ende Michiel Maes, 1675.* De zeven deugden te zamen ziet men op de titelplaat van het groot compilatiewerk van den Antwerpschen polygraaf LAURENTIUS BEYERLINCK, *Magnum Theatrum Vitae humanae... Coloniae Agrippinae, Ant. et Arn. Hieratus,* 1631, 8 deelen, in-folio, en op de titelplaat *Ger. Audran fecit,* der twee nadrukken van dit werk, *Lugduni. Ant. Huguetan et Marc. Ant. Ravaud,* 1666 en 1678. Deze titelplaat zinspeelt op het devies VIRTUTE DUCE COMITE FORTUNA en het zeven deugden drukkersmerk van de Hieratussen[2)].

1) Men bemerke de wijzigingen in de symbolen: het Geloof wordt hier verbeeld door een zittend vrouwspersoon, die tevens de H. Kerk kan voorstellen; de Hoop, door een groene bewassen tak; de Liefde, door het H. Sakrament.

2) ANTONIUS HIERAT, opvolger van den welbekenden uitgever Gymnicus III, met wiens weduwe hij trouwde, was drukker te Keulen van 1597 tot 1627; zijn zonen ANTONIUS en ARNOLDUS HIERAT volgden hun vader op in 1627, te zamen met hun halven broeder JOANNES GYMNICUS IV, Cfr. *Die Koelner Buechermarken bis Anfang des XVII. Jahrhunderts. Herausgegeben von Paul Heitz mit Nachrichten ueber die Drucker von Dr Otto Zaretzky. Strassburg, 1898,* in-folio, waar nochtans geen enkele der Hierat's merken voorkomt.
Het HIERAT'S zeven deugden merk, h. 153 mm., br. 144 mm., laten wij onbeschreven daar de drie deugden daarin nooit alleen voorkomen; zoo ook, de talrijke drukkersmerken waar slechts de eene of andere der drie deugden te vinden is (cfr. zulke merken in ED. TODA Y GUELL *Bibliografia Espanyola d'Italia, Castell de Sant Miquel d'Escornalbou,* 1931, t. V, pp. 189, 233, 263, 275). Als zeer eigenaardig vermelden wij, nochtans, het merk van CHRISTIAN KIRCHNER uit Leipzig, waar FIDES en CHARITAS rechts en links staande een kerk (Kirche) bekronen; het devies luidt: *Firmissima Dei Protectio est mea, per Fidem et Caritatem Coronatio. Op: Novum Testamentum graecum. Lipsiae, Impensis Christiani Kirchneri. Typis Johannis Wittigau.* MDCLVII, in-folio.

2) ANTONIUS HIERAT, opvolger van den welbekenden uitgever Gymnicus III, met wiens weduwe hij trouwde, was drukker te Keulen van 1597 tot 1627; zijn zonen ANTONIUS en ARNOLDUS HIERAT volgden hun vader op in 1627, te zamen met hun halven broeder JOANNES GYMNICUS IV, Cfr. *Die Koelner Buechermarken bis Anfang des XVII. Jahrhunderts. Herausgegeben von Paul Heitz mit Nachrichten ueber die Drucker von Dr Otto Zaretzky. Strassburg, 1898,* in-folio, waar nochtans geen enkele der Hierat's merken voorkomt.
Het HIERAT'S zeven deugden merk, h. 153 mm., br. 144 mm., laten wij onbeschreven daar de drie deugden daarin nooit alleen voorkomen; zoo ook, de talrijke drukkersmerken waar slechts de eene of andere der drie deugden te vinden is (cfr. zulke merken in ED. TODA Y GUELL *Bibliografia Espanyola d'Italia, Castell de Sant Miquel d'Escornalbou,* 1931, t. V, pp. 189, 233, 263, 275). Als zeer eigenaardig vermelden wij, nochtans, het merk van CHRISTIAN KIRCHNER uit Leipzig, waar FIDES en CHARITAS rechts en links staande een kerk (Kirche) bekronen; het devies luidt: *Firmissima Dei Protectio est mea, per Fidem*

Ook op boekbanden stelde men de drie deugden voor, onder de gedaante van een vrouw, *Spes,* onwrikbaar staande in den storm, op een voetstuk, *Fides,* en kijkend naar een kruis *Meritum Christi,* dat in de wolken verschijnt; rechts het woord *Charitas* en in den linker onderhoek een handmerk tusschen de initialen I B (Jacob Bathen?)[1].

Het bijeenbrengen en vergelijken der talrijke vignetten van dit type leverde interessanten gevolgtrekkingen op:

1° Niet al die titelbladvignetten behooren aan de drukkers die ze gebruikten, maar ze zijn soms ook namaaksels, partijsymbolen of louter ornementen. Slechts bij Savreux, de Desprez', zijne opvolgers en Migeot, zijn oud leerjongen, zijn het echte merken; bij Broncart te Luik zijn ze namaaksels, bij Fricx te Brussel namaaksels of versieringsvignetten[2].

2° Het terugvinden van één en hetzelfde cliché bij verschillende drukkers, levert het bewijs van een onderling verband, hetzij door overname der oudere drukkerij, hetzij door gedeeltelijke aankoop van materieel. Tot voorbeeld hiervan, stellen wij vast dat de Leuvensche drukkers Hullegaerde, Strijckwant en Jacobs (zie verder LEUVEN) die allen hetzelfde cliché gebruikten, van elkander afhangen; dat een boek met dubbel adres *Lovanii Martinus Hullegaerde, Leodii Guil.-Henr. Streel* aan Leuven toebehoort, daar het merk later in deze stad teruggevonden wordt[3].

et Caritatem Coronatio. Op: Novum Testamentum graecum. Lipsiae, Impensis Christiani Kirchneri. Typis Johannis Wittigau. MDCLVII, in-folio.

1) Cfr. Over zulke banden, IB-Spes-banden genoemd, (PR. VERHEYDEN). *Catalogus V. Boekbanden. Afdeeling der Oud-Vlaamsche Kunst.* WERELDTENTOONSTELLING ANTWERPEN 1930, blz. 129-137.

2) Daarmede houden geen rekening: 1. *Bibliotheca Belgica, Marques typographiques, Bruxelles, E.H. Fricx, n° 1, XVIIIe s.*, waar het vignet verkeerd als merk wordt opgegeven. - 2. Het royaal uitgegeven in-foliowerk: *Printers' Mottoes. A collection of sentiments taken from titlepages and colophons of books issued by Printers and Publishers, Booksellers, Artists and Patrons from the 15 th. century to the present. Compiled and Edited by Bella C. Landauer, New York, Privately Printed MCMXXVII, in-folio.* Hier wordt het devies *Ardet fides* ten onrechte toegeschreven aan *Frick* (sic) *E.H. Brusselle, 1716,* aan *Broncart, J. Fr. Liége, 1698* en anderen.

3) Een gelijksoortig adres van STREEL komt voor op een Mechelschen druk van GISBERTUS LINTS, *Manuale Pastorum* (1680). (Cfr. *Collectanea Mechliniensia,* 1934, blz. 61). Hier staat het adres van Streel voorop, alsof hij de drukker zoude zijn, terwijl het boek zelf het klaar bewijs levert dat het een Mechelsche druk is.
Hier hebben wij dus twee gevallen van adressen waar de Luiksche drukker STREEL mede gemoeid is. Waarom? Alleen om aan de Leuvensche en Mechelsche drukkers toe te laten zonder censuur noch privilegie te verschijnen, daar Luik buiten de landsgrenzen lag.

3º Daaruit volgt de mogelijkheid de oorspronkelijke uitgaven van de nadrukken te onderscheiden. Zoo kan men op eenvoudig zicht van het merk zich vergewissen van de verschillende uitgaven van *Le Nouveau Testament, Mons chez Gaspar Migeot,* gedrukt bij Daniel Elzevier te Amsterdam, bij Maury te Rouen en bij Migeot te Bergen.

Het vijftigtal merken die hier nu volgen zijn bijna allen van hetzelfde type en van ongeveer dezelfde grootte[1)]. Enkele wijken er van af, hetzij door grootere afmeting, hetzij door bijvoeging van onderwerpen. Zoo vindt men bij eenige Desprez' merken de beeltenis van den heiligen Prosper bijgeteekend, daar die heilige reeds tot zijn uithangbord behoorde, vóór het aankoopen van het Savreuxfonds. Enkelen dragen, rondom het oorspronkelijke driedeugdenmerk, de vier cardinale deugden en doen zich voor als mooie tafereeltjes, gemerkt door teekenaar en graveur.

1) Acht en zestig werden beschreven, toebehoorende aan 25 drukkers.

Lijst der drukkers die het vignet met de spreuk *Ardet amans* gebruikten[1].

Parijs.

Charles Savreux[2].

1. Gravuur, met medaillerand, 36 × 27 mm., ongemerkt, (K. Audran sculs.)[3]. Figuur 11.

Historia et Concordia Evangelica,... opera et studio Theologi Parisiensis. Secunda editio auctior. Parisiis, apud Carolum Savreux... CI□.I□C.LX. In-16.

Fig. 11.

Fig. 12.

1) INDEELING. - 1. De steden. - 2. De namen der drukkers met de beschrijving hunner vignetten, in chronologische orde. - 3. De titelopgaven der boeken waarop men de vignetten vindt.
2) CHARLES SAVREUX, *libraire et imprimeur ordinaire du Roi et imprimeur de l'Eglise de Paris. Au Parvis Notre Dame* (1654-1669); als Jansenistische drukker, werd driemaal in gevangenis opgesloten; den 2 Februari 1655, wegens den verkoop van 'Les Provinciales', in 1666 en 1668; verongelukte op weg naar Port-Royal des Champs en stierf den 22 September 1669 in dit klooster, aan hetwelk hij een overgroot fortuin overliet. Zijn Weduwe zette de zaak voort tot in 1672. De voornaamste drukkers der tegenpartij, de Paters Jesuieten, waren de Cramoisy's: deze gingen in bankroet en lieten een te kort van 300.000 pond.
3) Charles (Karolus) Audran, graveur, Parijs 1594-1674.

Fig. 13.

2. Houtsnede met medaillerand, 36 × 29 mm. Figuur 12.

La Perpétuité de la Foy de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie. Quatrième Edition, 1666. In-12°.

3. Gravuur met merk K. Audran,[3] 36 × 27 mm. Figuur 13.

La Logique ou l'art de penser. Troisième Edition. MDCLXVIII. In-12°.

3) Charles (Karolus) Audran, graveur, Parijs 1594-1674.

4. Gravuur, met medaillerand, 49 × 36 mm. gemerkt *K. Audran sculp.* Figuur 14.

De l'Imitation de Iesus-Christ. Traduction nouvelle, Par le Sieur De Beüil, Prieur de saint Val. Sixième edition. Paris. MDCLXIII. In-8°.

Fig. 14.

4_a. Dezelfde gravuur, zonder het merk. (Zie fig. 14).

Novum Iesu Christi Testamentum... Cum Annotationibus... Authore Henrico Holdeno, Theologo Parisiensi. Parisiis, 1660. In-12°.

Fig. 15.

5. Gravuur, niet gemerkt, (K. Audran sculp.), 96 × 65 mm. (Zie figuur 5).

La Perpétuité de la Foy de l'Eglise.. A Paris,.. MDCLXIX. In-4°.

6. Hetzelfde, met enkele wijzigingen, en merk *K. Audran.* Figuur 15.

Fig. 17.

Fig. 16.

Fig. 18.

La Perpétuité.,. (als vorige titel). Seconde édition... M.DC.LXX. In-4°.

Fig. 19.

Weduwe Charles Savreux.

1. Merk van Charles Savreux n^{r} 2, houtsnede. (Zie fig. 2).
   De l'Education d'un Prince. A Paris, chez la veuve Charles Savreux... MDCLXX.
In-12°.

Guillaume Desprez I, opvolger van Savreux in 1672[1].

1. Houtsnede met medaillerand, 49 × 38 mm. Figuur 16.

Préjugez légitimes contre les Calvinistes. A Paris, MDC.LXXIX. In-12°.

2. Merk van Ch. Savreux, n^r^ 2. Houtsnede. (Zie fig. 2).

Pensées de M. Pascal. A Paris,... M.DC.LXXXII. In-12°.

3. Houtsnede, met medaillerand, 36 × 30 mm. Figuur 17.

La Règle de S. Augustin expliquée par le Vénérable Docteur Hugues de S. Victor. A Paris. MDC.XCI. In-12°.

4. Houtsnede, zonder medaillerand, 36 × 29 mm. Figuur 18.

A Paris, chez Guillaume Desprez,... MDC.XCIV. In-12°.

Fig. 20.

Fig. 21.

5. Houtsnede, 67 × 53 mm. Figuur 19.

Job traduit en François... MDCLXXXVIII. In-8°.

6. Langwerpige houtsnede met de drie deugden, verbeeld zooals in fig. 11 en de vier cardinale deugden onder de gedaante van engeltjes met spiegel (prudentia), met beker en kruik (temperantia), met gebroken kolom (fortitudo) en met balans (justitia), 64 × 25 mm., aan het hoofd van het *Avertissement* van:

La Sainte Bible.. de Sacy, t. 1. MCC, in-12°.

1) GUILLAUME I DESPREZ. *Libraire* (1654-1686). *Imprimeur ordinaire du Roi* (1686-1708). *Rue Saint-Jacques, à Saint-Prosper; via Jacobaea, sub signo D. Prosperi (1651-1672). Au pied de la Tour de Nostre-Dame, du costé de l'Archevesché, aux trois Vertus, (1672-1678). En la Boutique de Charles Savreux, au pied de la Tour de Nostre-Dame, du costé de l'Archevesché, 1674. - Rue Saint-Jacques à Saint-Prosper et aux trois Vertus au-dessus des Mathurins; via Jacobaea sub signo S. Prosperi et trium Virtutum* (1679-1708).

7. Houtsnede met medaillerand, 37 × 30 mm. Figuur 20.
Le Nouveau Testament... de Sacy, t. 1. MDCCIII, in-12°.

Guillaume Desprez II en Jean Desessartz[1].

1. Drie deugdenmerk met S. Prosper. Houtsnede, 36 × 38 mm. Figuur 21.

Pensées de M. Pascal, Paris,... MDCCXIV. In-12°. (Nog gebruikt in 1730, door G. Desprez).

2. Drie deugdenmerk in nieuwe opvatting, houtsnede, 35 × 35 mm. Twee handen doorheen gekruisd (geloof), vóór een Anker (Hoop), dragen een brandend Hart (Liefde), waarop een duif (H. Geest)

Fig. 23.

Fig. 22

Fig. 24.

1) GUILLAUME DESPREZ II (1708-1743). *Imprimeur et libraire ordinaire du Roy, ruë Saint Jacque, à S. Prosper et aux trois Vertus, vis-à-vis la porte du Cloistre des Mathurins.* - JEAN DESESSARTZ, boekverkooper, geassocieerd met Guillaume II.

nederdaalt. Rondom de spreuk: ‘Hoc fac et vives. Luc. 10’[2]. Figuur 22.

La Logique... Sixième édition. Paris, MDCCXIV. In-12°.

3. Houtsnede met medaillerand, in kleine afmeting, 30 × 25 mm. Figuur 23.

Continuation des Essais de Morale (de M. Nicole). Tome onzième. Paris... MDCC.XXIII. In-12°.

Guillaume Desprez II (alleen).

1. Drie deugdenmerk en bovendien S. Prosper, houtsnede, 36 × 38 mm. (Zie fig. 21).

Le Saint Evangile... selon S. Luc, t. III. (t. 24 de la Bible de Sacy). Paris,... MDCCXXII, in-8°.

2. Hetzelfde merk, in grootere afmeting. Houtsnede 63 × 68 mm.

2) Werd tot schouwplaat in ijzer gegoten te Orval. (cfr blz. 46).

Epitres Catholiques... (t. 31 de la Bible de Sacy). Paris,... MDCCXXII, in-8°.

3. Houtsnede met medaillerand, in kleine afmeting, 31 × 25 mm, Figuur 24.

Histoire et Concorde des quatre Evangélistes. Paris,... MDCCXXX, in-12°.

Guillaume Desprez II en P.G. Cavelier Fils[1].

1. Houtsnede, in groote afmeting, van Charles Savreux' merk, n^r^ 2, 36 × 32 mm. (Zie fig. 12).

Fig. 25.

Instructions théologiques et morales, sur le Symbole par feu Monsieur Nicole, t. I. Paris,... MDCCXLII. In-12°.

2. Houtsnede met medaillerand, in kleine afmeting, 30 × 25 mm. Nieuwe cliché van Guillaume Desprez II, n^r^ 3. (Zie fig. 24).

Instructions théologiques... sur les Sacrements par... Nicole, t. I, Paris,... MDCCXLII. In-12°.

3. Nieuw cliché, met enkele wijzigingen, van fig. 23. Houtsnede 30 × 25 mm.

Instructions,.. sur l'oraison dominicale... par... Nicole. Paris, MDCCXLII. In-12°.

1) PIERRE GUILLAUME CAVELIER, *libraire, ruë S. Jacque, au Lis d'Argent,* was schoonzoon van GUILLAUME DESPREZ II.

Guillaume Nicolas Desprez III[1] *et P.G. Cavelier Fils*

1. Houtsnede met medaillerand, 49 × 38 mm. (Zie fig. 16).
Le Saint Evangile selon S. Matthieu t. I (t. 22 de la Bible de Sacy). Paris,... MDCCXLVI. In-8°.

2. Houtsnede met lijst, 68 × 68 mm. Figuur 25.
Isaïe, (t. 17 de la Bible de Sacy). Paris,... MDCCXLVII, in-8°.

3. Houtsnede, gemerkt *Caron*[2], 34 × 30 mm. Figuur 26.
Continuation des Essais de Morale. T. neuvième. Paris,... MDCCLI. In-12°.

Fig. 26.

Fig. 27.

Guillaume Nicolas Desprez III **(alleen).**

1. Houtsnede, drie deugdenmerk en bovendien S. Prosper, 36 × 38 mm. Nieuw cliché van figuur 21.
Essais de morale, t. I. Paris..., MDCCLV, in-12°.

1) GUILLAUME NICOLAS DESPREZ, *imprimeur et libraire ordinaire du Roy* (1743-1790) *et du clergé* (1747-1789). Adres van Guillaume II en bovendien *au coin de la rue des Noyers.*
2) Antoine-Nicolas Caron, houtsnijder (Amiens, 1719-1768), leerling van J.-M. Papillon.

2. Gravuur, met de zeven deugden, hoog 115 mm., breed 150 mm. zonder merk *(Jean Audran sculpsit*[3]), die het frontispies teekende). Werd in 1700 nagebootst door G. du Vivier, voor J.-Fr. Broncart te Luik (Zie fig. 51).

Sainte Bible... Par Monsieur Le Maistre de Saci. Paris... MDCCLIX. In-fol.

3) JEAN AUDRAN, graveur (Lyon 1667, - Parijs 1756).

Ofschoon dit merk van de Desprez' hier, voor de eerste maal, wordt aangeteekend, mag men verzekeren dat het hun reeds, in de XVIIe eeuw, toebehoorde. In 1700-1701, immers liet J.-Fr. Bronckart te Luik het namaken voor het titelblad van den Sacybijbel, in-12, in-4° en in-folio, vroeger bij de Desprez' verschenen[1].

Werd te Orval voor schouwplaat in ijzer gegoten.

Fig. 28.

3. Houtsnede, drie deugdenmerk en bovendien S. Prosper, gemerkt

Fig. 29.

1) Cfr. G. LEPREUX, *Gallia Typographica,* I. 205-206: ‘contrefaçon de la traduction de la Bible de Lemaistre de Sacy, imprimée à Liége par Jean-François Broncart et introduite dans Paris par une veuve Crochet, son fils, l'abbé Crochet et un certain abbé Le Roy, au moyen d'expédients qui font rêver aux exploits des chevaliers d'industrie ou des suppôts du crime’.

Fig. 30.

Papillon, f.,[2] 40 × 40 mm., nabootsing van fig. 11. Figuur 27.
Pensées de Pascal. Paris,... MDCCLXI, in-12.

2) JEAN-MICHEL PAPILLON, houtsnijder (Parijs 1698-1776), schrijver van het boek: *Traité historique et pratique de la gravure sur bois, Paris,* 1766, 2d. in-8°.

4. Houtsnede, met lijst, 68 × 68 mm., overeenstemmend met figuur 16, behalve enkele wijzigingen.

Tobie, Judith et Esther (t. 8 Bible de Sacy). Paris,... MDCCLXIV, in-8°.

5. Houtsnede, drie deugdenmerk met bijvoeging van S. Prosper, 38 × 38 mm. Nieuw cliché van figuur 21 en van Guillaume-Nicolas Desprez' merk n° 1.

Instructions... sur les Sacrements par feu M. Nicole. Paris,... MDCCLXVII, in-12°.

Fig. 31.

Bergen (mons).

Gaspard Migeot[1].

1. Houtsnede, 65 × 52 mm. Figuur 28.

Le Nouveau Testament... Sixiéme Edition. Revûë et corrigée. A Mons chez Gaspard Migeot, à l'enseigne des trois Vertus. MDC.LXVIII. In-4°.

1) GASPARD MIGEOT (Bergen, 20 April 1630 - 22 April 1703), eerst leerjongen bij CHARLES SAVREUX te Parijs, werd drukker te Bergen bij octrooi van 7 December 1663, woonde er *rue de la Chaussée, à l'enseigne des trois Vertus,* en later *rue des Clercs.* Cfr. H. ROUSSELLE, *Bibliographie Montoise, Mons* 1858, pp. 325-338. Van Migeot's drukkersmerk wordt hier niet gesproken.

2. Houtsnede, 36 × 29 mm. Figuur 29.
Le Nouveau Testament... Nouvelle édition, revûë et exactement corrigée. A Mons,... MDCLXXXVIII. In-12°.

3. Houtsnede, 36 × 29 mm. Figuur 30.
Le Nouveau Testament... avec des figures en Taille douce, excellemment gravées. A Mons,... MDCXCVII. In-12°.

4. Gravuur met de zeven deugden, gemerkt, *A. Houbraken Inv: W. Jonckman Sculps:*[1] 73 × 110 mm. Figuur 31.
La Sainte Bible... traduite en françois sur la Vulgate par M^r^ Le Maistre de Saci. A Mons,.. MDCCXIII, in-4°, 2 vol.

Amsterdam.

Daniel Elzevier.

1. Houtsnede met medaillerand, 36 × 30 mm. Figuur 32.
Le Nouveau Testament... Seconde Edition. A Mons, chez Gaspard Migeot, à l'enseigne des trois Vertus. MDCLXVII. In-12°.

Fig. 32.

Fig. 33.

1) ARNOLD HOUBRAKEN (Dordrecht, 1660 - Amsterdam, 1719), schilder, graveur en kunstschrijver. - WOUTER (niet Willem) JONCKMAN of JONGMAN, Nederlandsche graveur, werkte van ± 1712 tot ± 1744.

Fig. 34.

Elzevier's druk. Zie A. WILLEMS, 1390; RAHIR, 1457 en *in fine,* figuur 79.

Rouen.

Antoine Maury.

1. Houtsnede met medaillerand, 37 × 30 mm. Figuur 33.

Le Nouveau Testament de Nostre Seigneur Jesus Christ, traduit en François... A Mons, chez Gaspard Migeot, en la ruë de la chaussée, á l'enseigne des trois Vertus. MDCLXVII. In-8°.

Nadruk van D. Elzevier door A. Maury van Rouen. Zie A. WILLEMS, 1389, nota; Rahir 3387.

W^e Louis Behourt en Guillaume Behourt.

1. Houtsnede met medaillerand, 37 × 29 mm. In den aard van fig. 36, doch grover afgewerkt en met één rij wolken aan het vrouwspersoon's voorhoofd. Iaveh's naam bijna als in fig. 35.

Sanctum Jesu Christi Evangelium Notis illustratum... Rotomagi, Sumtibus Viduae Ludovici Behourt, in areâ Palatii. Et Guillielmi Behourt, in viâ S. Laudi, prope Palatium. MDCXCV. In-12°.

Brussel.

Pierre De Dobbeleer.

1. Houtsnede, 36 × 29 mm.

L'Histoire du Vieux et du Nouveau Testament... par le Sieur de Royaumond... A Bruxelles, Chez Pierre de Dobbeleer, Imprimeur et Libraire, entre le marché au Bois, et le Cantersteen, au Pélican, 1683. In-12°. Figuur 34.

Fig. 35.

Fig. 36.

Fig. 37.

Eugène-Henry Fricx[1].

1. Houtsnede, 37 × 27 mm.
Les Confessions de S. Augustin traduites en Francois par M. Arn. d'Andilly. A Bruxelles,... MDCLXXV. In-16°. Figuur 35.
2. Houtsnede, 36 × 28 mm. Figuur 36.
Le Directeur spirituel, pour ceux qui n'en ont point. A Bruxelles,... MDC.XCI. In-12°.
Het vignet werd nog gebruikt in 1709.

1) EUGÈNE-HENRY FRICX, drukker-boekverkooper, opvolger van Jan Mommaert. *Derrière l'hôtel de ville, à l'enseigne de l'Imprimerie* (1670-1687). *Imprimeur du Roy*, vanaf 1689. *Retro curiam, e regione Fontis Mariani* (1675) (geen nieuw adres, zooals A. VINCENT, *Les Fricx, Brux,. 1918,* het denkt; bij Mommaert vinden wij in 1589, *teghen over de blauw Fonteyne). Rue de la Madeleine, vis à vis l'Eglise de la Madeleine* (1688 - ± 1730, niet 1691, gelijk bij A. Vincent).

3. Houtsnede, 36 × 28 mm. Figuur 37.
Ezechiel traduit en François. Nouvelle édition. Suivant la copie imprimée à Paris. A Bruxelles, chez E.H. Fricx 1698. In-12°.
Men vindt het vignet in *Bibliotheca Belgica, marques typogr.;* Bruxelles, Eug.-H. Fricx, XVIIIe s. n° 1. Aldaar als drukkersmerk verkeerdelijk aangegeven.
4. Houtsnede, 38 × 29 mm. Figuur 38.

Fig. 38.

Fig. 39.

Fig. 40.

Daniel traduit par le S^r^ Le Maistre de Sacy... A Bruxelles,... 1700. In-12°.
Nog gebruikt in 1723.

5. Houtsnede, 37 × 30 mm., namaaksel. Figuur 39.

Les soliloques, le Manuel et les Méditations de S. Augustin. Traduction nouvelle, Par le Sieur D.L.C.C. Ecclesiastique. Suivant

Fig. 41.

Fig. 42.

Fig. 43.

la Copie imprimée à Paris, A Brusselles, Chez E.H. Fricx, derriere l'Hôtel de Ville, à l'enseigne de l'Imprimerie, 1702. In-12°.

Nadruk met valsch adres van Fricx. Deze woonde sedert 1688, *rue de la Madelaine.*

6. Houtsnede, 35 × 27 mm. Figuur 40.

L'Apocalipse traduite en François,... par le Sr. Maître de Sacy

Prêtre. etc. Derniere Edition. A Brusselles, chez E.H. Fricx, Imprimeur du Roi, vis-à-vis l'Eglise de la Madelaine. MDCCIII. In-12°.

Nadruk van Fricx' uitgave.

7. Houtsnede, 36 × 27 mm. Figuur 41.

Le Saint Evangile... selon Saint Jean,... par le S^r^ Le Maistre de Sacy. Tome quatriéme. A Bruxelles,... 1702. In-12°.

8. Gravuur, 36 × 27 mm. Figuur 42.

Histoire ecclésiastique. Par Mr Fleury,... Tome troisième. A Bruxelles,... 1713. In-12°.

9. Gravuur, 35 × 27 mm. Figuur 43.

Histoire ecclésiastique... Tome septième. Bruxelles... 1714. In-12°.

10. Houtsnede gemerkt *Papillon inv. f.,* 37 × 29 mm. Figuur 44.

Fig. 44.

Fig. 45.

Fig. 46.

Histoire ecclésiastique... Tome XVIIIe, 1716; idem, tome XXXVIe, Bruxelles,... 1740. In-12°.

De houtsnijder is zeer waarschijnlijk JEAN-MICHEL PAPILLON (Parijs 1698-1776).

11. Gravuur, 36 × 27 mm. Figuur 45.

Histoire ecclésiastique... Tome XXIIe, Bruxelles,... 1726. In-12°.

12. Gravuur, 34 × 27 mm., nieuw cliché van figuur 43.

L'Histoire du vieux et du nouveau Testament... par... Royaumont. A Bruxelles,... 1727. In-12°.

De erfgenamen van Eugène-Henry Fricx.

1. Houtsnede gemerkt *Papillon inv. f.* 37 × 29 mm. Figuur 44.

Histoire ecclésiastique... Tome XXXIIe. Chez les Héritiers d'Eugène Henry Fricx, Imprimeur de Sa Majesté, vis-à-vis de l'Eglise de la Madeleine. 1733. In-12°.

Simon t' Serstevens.

1. Houtsnede, 37 × 30 mm., nabootsing van Fricx' merk, n^{r} 7. Figuur 46.
De Historie van het Oudt en Nieuw Testament... door Le Maitre de Sacy, Priester, etc. Tot Brussel, by Simon t' Serstevens, Boeckverkooper by de Eerw. Paters Predick-heeren. 1713. In-12°. Idem, 1726.

2. Houtsnede, 36 × 29 mm. Figuur 47.
De Historie... (zooals vorige titel). 1718. In-12°[1)].

Joannes Léonard zoon.

1. Gravuur, nabootsing met nieuwen rand van het Fricx' merk, n° 12, 35 × 27 mm. Figuur 48.

Fig. 47.

Fig. 48.

1) Cfr omtrent die uitgaven van t' Serstevens, ons artikel in *Collectanea Mechliniensia,* te verschijnen in Januari 1935.

Fig. 49.

De Historien des Ouden en Nieuwen Testaments... door... Royaumont. Vertaelt, met Veersen op ieder Hooftstuck versien, en met schoone Printen verciert. Tot Brussel, By Johannes Leonard, Boek-drucker en Boek-verkooper by het Hof. 1739. Met Approbatie. In-8°. VIII-492 gen. blz. en II bl.; I bl., 281 gen. blz. en 3 ong.

2. Gravuur, slechte nabootsing van het voorgaand merk, 35 × 27 mm. (Zie fig. 48).

De Historien... (als op vorige titel). Vertaelt, en met schoone Printen verciert. Tot Brussel, By Johannes Leonard, 1739. Met Approbatie. In-8°. Front., X-807 gen. blz. en 7 ong.

3. Houtsnede, nabootsing van Simon t' Serstevens' merk n^{r} 1, 37 × 30 mm. Figuur 49.

L'Histoire du Vieux et du Nouveau Testament... Par... Royaumont. A Bruxelles, Chez Jean Leonard, Libraire rue de la Madelaine montant à la Cour. 1747. In-8°.

P.J. Lemmens et J.B. De Vos.

1. Gravuur, 35 × 27 mm. J. Leonard's merk, n^r 1. (Zie fig. 48).
Historien des Ouden en Nieuwen Testaments,... In 't Frans beschreven door de Heere de Royaumont... Tot Brussel, by P.J. Lemmens, Boeck-drucker en de Bisschopstraet. J.B. De Vos, Boeckverkooper in de Grep-straet (sic). 1742. In-8°[1)].

P.J. Lemmens.

1. Houtsnede, versleten merk van E.H. Fricx, n° 7. (Zie fig. 41).
Cinquante raisons ou motifs Pourquoi la Religion Catholique... Traduit du Latin. A Bruxelles, Chez P.J. Lemmens, Imprimeur-Libraire, rue l'Evêque, 1774. In-8°[2)].

Fig. 50.

Luik.

Guilielmus-Henricus Streel.

1. Houtsnede 35 × 27 mm. Figuur 50.
Aegrae animae et dolorem suum lenire conantis pia in Psalmum centesimum decimum octavum soliloquia. Leodici Eburonum. Apud Guielielmum Henricum Streel Serenissimae Suae Celsitudinis Typographum. Anno 1684. Et prostant Lovanii apud Martinum Hullegaerde ante Academiam. In-12°.

1) Cfr omtrent *De Nederlandsche vertalingen van Royaumont's Bijbel,* ons artikel in *Het Boek,* 1934.
2) Uit het weervinden bij P.J. Lemmens van merken vroeger door J. Léonard en E.H. Fricx gebruikt, kan men besluiten dat Lemmens minstens gedeeltelijk hun materieel overnam.

Leuvensche druk. Zie Leuven, M. Hullegaerde.

Jean-François Bronckart.

1. Langwerpige gravuur met de zeven deugden, hoog 42, breed 63 mm.
Le Nouveau Testament... divisé en quatre tomes. A Liége Chez J. François Bronckart. MDCC. In-12° (Cfr. figuur 51).
2. Dezelfde gravuur, 75 × 112 mm.
La Sainte Bible... en trois tomes. A Liége... MDCC. In-4°. (Cfr. figuur 51).
3. Dezelfde gravuur, gemerkt *G. du Vivier fe*[1], 75 × 111 mm. Figuur 51.

Fig. 51.

La Sainte Bible... Nouvelle édition. A Liége, chez Jean-François Broncart, Imprimeur & Marchand Libraire, à la Nouvelle Imprimerie. MDCCI, 2 in-fol.
Deze drie voorgaande Bijbels zijn nadrukken van de Sacy's Bijbelvertaling, wiens eigendom aan de Desprez' uit Parijs behoorde.

1) GUILLAUME DU VIVIER of DUVIVIER (XVIIe e. - † 1743) graveur. Het bijgevoegd *fe(cit)* duidt alleen aan dat hij het cliché namaakte, niet dat hij het teekende. De uitvinder ervan was Jean Audran. Zie hier boven: Parijs, Guillaume Nicolas Desprez III, vignet n° 2 en de nota aldaar. De cliché's van de volgende figuren werden ons welwillend in bruikleen toegezonden: Fig. 8 en 9 door het *Institut archéologique du Luxembourg,* te Aarlen; fig. 1 door het Bestuur van de *Bibliotheca Belgica,* te Brussel; fig. 3 en 4 door den heer M. Plée, boekhandelaar, te Parijs; fig. 10 door de firma Dierickx-Beke Zonen, drukkers, te Mechelen. Het is ons een aangename plicht, den heer M. Plée en de voornoemde instellingen hier onzen besten dank te betuigen.

Leuven.

Martinus Hullegaerde.

1. Houtsnede, 35 × 27 mm. Zie LUIK, G.-H. Streel. Figuur 50.

Guilielmus Strijckwant.

1. Houtsnede, 35 × 27 mm., in 1684 door Martinus Hullegaerde gebruikt.
Novum Jesu Christi Testamentum... Lovanii, Typis Guilielmi Strijckwant sub aurea Lampade, MDC.XCVII. In-12°. Figuur 50.

Fig. 52.

Aegidius Denique.

1. Houtsnede met medaillerand, 50 × 38 mm. Figuur 52.
Apologia pro decreto S.D.N. Alexandri VII et praxi Jesuitarum... Lovanii Apud Aegidium Denique. MDCC. In-4°.

Joannes Jacobs.

1. Houtsnede 35 × 27 mm., door Hullegaerde in 1684 en daarna door Guil. Stryckwant in 1697, gebruikt. Figuur 50.
Minne-zugten van den Heyligen Vader Augustinus... Tot Loven by Joannes Jacobs in de Harpe by de Academie. 1727. In-12°

L. LE CLERCQ.

Deux impressions populaires anversoises de l'‘histoire d'Olivier de Castille’.

Dans son remarquable ouvrage sur *‘Les Livres populaires Anversois’*[1], feu Emile van Heurck mentionne (pp. 23-25), l'*‘Historie van Olyvier van Castillen’,* dont il ne connait ‘qu'une édition néerlandaise, celle publiée à Anvers, vers 1510, par H. Eckert van Homberch’.

‘Nous avons - ajoute-t-il - résumé l'ouvrage d'après un manuscrit français du XVe siècle appartenant à la Bibliothèque de l'Université de Gand et publié par son savant bibliothécaire en chef, M. Paul Bergmans (Gand, 1896)’.

M. van Heurck ajoute: ‘Contrairement à ce qui est annoncé dans W. NIJHOFF et M.E. KRONENBERG, *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540,* Suppl. I, l'édition de H. Eckert van Homberch n'appartient pas à la Bibliothèque de l'Université de Louvain’.

Cette dernière allégation constitue une légère erreur que M. van Heurck ne pouvait pas ne pas commettre: en effet, l'impression de l'Olivier de Castille par Eckert van Homberch ne figurait pas encore au catalogue de la Bibliothèque de l'Université de Louvain, au moment où M. van Heurck rassemblait la documentation nécessaire à l'élaboration de son ouvrage.

Nous allons donc donner, ci-après, une description complète de cette précieuse impression.

* * *

L'‘*Hystorie van Olyvier van Castillen*’ imprimée à Anvers, vers 1510 par Henri Eckert van Homberch. est une impression rarissime, dont on ne connait que deux exemplaires: l'un figure dans la bibliothèque du duc d'Arenberg, jadis à Bruxelles, actuellement en Allemagne; l'autre est celui que possède la Bibliothèque de l'Université de Louvain et d'après lequel W. Nijhoff et Mlle

1) Ouvrage posthume: *Les Livres populaires Anversois*, par EMILE VAN HEURCK. 65 illustrations dans le texte. Préface de MAURICE SABBE. *Anvers, J.-E. Buschmann, Imprimeur-Editeur,* S.D. /1931/. In-4°, VIII-160 p.

Kronenberg ont dressé la notice publiée dans le supplément I à leur *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540.*

Nous avons de sérieuses raisons de croire que l'exemplaire du

Een schoon
Schone ende suuerlike hystorie van Olyuier van Castillen.
Ende van Artus van Algarbe sijnen lieuen ghesellen ende oeck
mede van die schone Helena des conincs dochter vã Enghelant

Fig. 1. -

duc d'Arenberg figurait auparavant dans les collections de C.-P. Serrure[1)], de Gand; le fait qu'on ne le trouve pas mentionné dans

1) Feu M. Ferd. vander Haeghen, bibliothécaire en chef de la Bibliothèque de l'Université de Gand, avait eu entre les mains l'exemplaire de C.-P. Serrure, d'après lequel il dressa une fiche bibliographique dont M. Paul Bergmans, son adjoint, a donné la teneur dans ses *Analectes belgiques* (Gand, Camille Vyt, libraire, 1896), p. 172, note 1.

les catalogues des ventes des collections de ce bibliophile montrerait que ce dernier l'avait cédé de la main à la main, antérieurement à ses ventes, ainsi qu'il le faisait fréquemment.

L'exemplaire de la Bibliothèque de l'Université de Louvain figurait, jusque peu de temps après la guerre, dans une bibliothèque particulière autrichienne. Les libraires-antiquaires viennois, Gilhofer et Ranschburg en firent l'acquisition et l'inscrivirent dans leur *Anzeiger n° 120,* sous le n° 276, pour le prix de 3,600 francs suisses. M. Wouter Nijhoff, à la collaboration active et éclairée de qui nous devons d'avoir pu remettre maint ouvrage rare et précieux dans les nouvelles collections de l'Université de Louvain, acheta aux antiquaires viennois, le livre rarissime, le mentionna sous le n° 1 de son bulletin de *Livres anciens et modernes, n° 475* et offrit aussitôt de le céder à notre *Office de la restauration de la Bibliothéque de l'Université de Louvain.* ‘On étudie à Louvain - nous écrivait-il - la langue et la littérature belge du moyen âge et des temps modernes. Ce que je vous offre constitue un monument jusqu'ici inconnu, il est vrai, mais par celà même non moins important... Le livre que je vous propose n'est pas, j'en conviens, d'une importance analogue à celle du beau manuscrit que vous m'avez fait voir lors de ma dernière visite, mais il est également unique et on devra se rendre à Louvain pour l'étudier. Ce sera la seule place où on pourra le consulter tant que la bibliothèque du duc d'Arenberg restera terre inconnue. Je voudrais que ce beau livre puisse rester dans les Pays-Bas, mais comme l'argent est rare, en ce moment, ici et chez vous, il n'y a que vous qui puissiez le conserver pour nous’.

Sur nos instructions, l'*Einkaufsgesellschaft Loewen,* organisme allemand chargé d'exécuter les commandes de notre *Office,* fit l'acquisition au prix de 12,000 francs belges: c'est ainsi que le précieux volume entra dans les nouvelles collections de l'Université de Louvain.

* * *

C'est un très bel exemplaire, grand de marges, non lavé et non colorié. Un petit coin de deux feuillets a été restauré et, au dernier feuillet, le coin inférieur est enlevé avec une légère perte de texte.

Le feuillet blanc (ou portant la marque de l'imprimeur?), à la fin,

manque, de même que - paraît-il - dans l'exemplaire du duc d'Arenberg et aussi dans l'exemplaire inconnu décrit par Hain n° 12010.

Le colophon est intact. Au bas du titre, on lit, en écriture du temps:

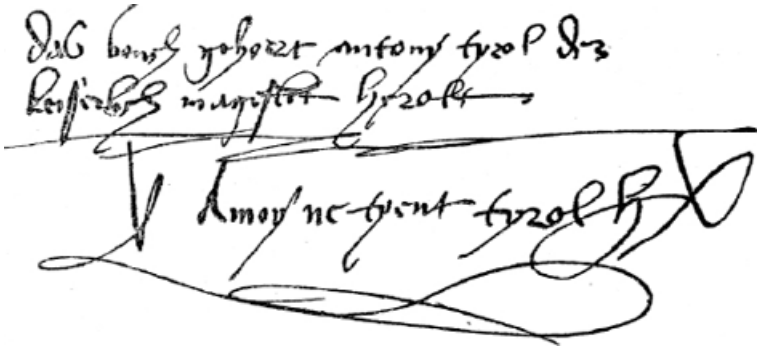

Fig. 2. -

Das bouch gehort antony tyrol der || keisserlich mayestet herolt || Amoy ne tyent tyrol ||.

L'exemplaire est dans sa reliure originale, en veau fauve, avec compartiments à froid sur les deux plats.

Description bibliographique.

F. 1a: [E] een *(sic)* seer || Schone ende suuerlike hystorie van Olyuier van Castillen. || Ende van Artus van Algarbe sijnen lieuen gheselle ende oeck || mede van die schone Helena des conincs dochter vā Enghelant || *Grande grav. s. bois en 3 pièces; la pièce centrale représentant deux chevaliers armés de toutes pièces, tenant d'une main un étendard et de l'autre un bouclier: le bouclier du chevalier de gauche porte les armes de Castille: celui du chevalier de droite porte un griffon (?). Comme fond, une tente ouverte. ornée d'un écusson à l'aigle à deux têtes, surmonté d'une couronne. Cette gravure centrale est accompagnée, de chaque côté, par une grav. représentant un motif architectural avec statue sur un socle. F. 1b: blanc.*|| *F. 2a (aij), col. 1:* □ Prologus om die Historie vā Olyuier van Castille || [o] M dat die memo || rie vāden mēsche||...

F. 2b, col. 1, l. 26: □ Hier eyndet dat Prologus || *F. 2b, col. 2:* □ Dit is die tafel vandē boecke.|| *F. 4b, col. 2, l. 32:* □ Hier eyndet die tafel vā dit boeck.|| *F. 5a, col. 1:* [e] En alder heilich-||stē en□ ald'salichstē|| loue... *F. 57b, col. 2, l. 23:* □ Hier eyndet die hystorie vā olyuier || van castillen: en□ vā sinen getrouwen || gheselle Artus van Algarben. En□ vā || die schone helena dochter vanden Co||ninc van Enghelant En□ vā heynrick||sone van Olyuier Die in harē tijdē en□||leuen grote vromichedē en□ grote fay-||ten van wapenen deden Alsoe als ghi/hier voer gehoort hebt God wille har-||rer sielen|| ontfermē en□ gedachtich we-||sen: en□ allen kersten ghelouigen sielen! Amen. En□ is gheprint Tantwerpē bi||mi Henric vā Homburch woe-||nēde bider Cammer poerte Int huys || van Delft.|| *F. 58 (manque: blanc, ou portant la marque de l'imprimeur).*

In-4°, 57/58/ ff. à 2 col., 41 l., sans chiffres ni réclames.
Sign.: a-h. (6); i (4); k (6) /k6 *manque*/.
1 grav. s. bois au titre et 27 grav. s. bois dans le texte.

Date de publication.

En l'absence d'indication précise, pour situer l'impression d'Eckert van Homberch aux environs de 1510, on s'est, jusqu'ici, basé sur le fait que l'imprimeur a employé la gravure sur bois des deux premiers mots du titre: 'Eeen Seer', de la même façon qu'ici, mais en l'imprimant en rouge, dans le titre d'un autre roman de chevalerie: *Historie van Seghelijn van Iherusalem,* qui porte la date de 1511[1)].

Ce n'est là, évidemment, qu'une présomption; aussi, nous nous sommes demandé si l'ex-libris manuscrit d'Anton Tirol que porte exemplaire ne pourrait nous fournir quelques indications plus précises à ce sujet.

Des recherches effectuées au Landesregierung-Archiv. für Tirol à Innsbruck nous ont permis d'établir, par diverses inscriptions dans les livres de comptes (Raitbüchern) qu'Anton Tirol fait partie d'une lignée de 'Persevannten'[2)] dont on trouve des traces nom-

1) Voir la reproduction dans: VAN HEURCK, *Les livres populaires flamands,* p. 29. - Voir aussi: W. NIJHOFF, *L'Art typographique dans les Pays-Bas,* Livraison XI, planche 1; pour les caractères du titre, *Ibidem,* Livraison X, pl. 2, ainsi que Livraison VII, pl 6, n° 6.
2) Persevannt, (du français: Poursuivant) est synonyme de Herold-Héraut.

breuses depuis le commencement du 15e siècle jusque vers le milieu du 16e siècle. Notre Anton Tirol ne s'y trouve mentionné qu'une seule fois:

'Annthonien Tirol, persevannt, geben am VI tag April in abslag seiner schuld an geld VII gulden und an tuech VII gulden zu hannd Hannsn Meuttingers, tuet laut derselben quittung XIIII gulden'. *(Raitbuch, 1512, Bl. 295).*

Cette mention unique, dans un compte de 1512, nous semble corroborer suffisamment la date approximative de 1510 assignée à notre impression.

L'illustration.

Pour l'illustration de cet ouvrage, Eckert a utilisé, en dehors des motifs centraux, son vieux fonds de bois qu'il avait apporté de Delft et dont avaient fait usage avant lui, ses prédécesseurs, van der Meer et Snellaert.

Des 27 gravures dans le texte, 23 seulement, composées de 2 ou 3 pièces, occupent toute la largeur de la justification, les 4 autres n'ayant que la largeur d'une colonne.

Dans les 23 grandes gravures, la pièce centrale se rapporte au sujet et est accompagnée, de chaque côté, d'une pièce plus petite représentant soit des personnages, soit des arbustes, qui réapparaissent, identiques, dans tout l'ouvrage (l'un des personnages 11 fois, l'autre 10 fois; l'un des arbustes 9 fois, l'autre 7 fois).

Le plus souvent, ces petites pièces de remplissage encadrent le sujet central; mais on les trouve aussi côte à côte, à la droite ou à la gauche du motif principal. Au début du livre, les personnages et les arbustes vont par paire, comme encadrement; mais plus loin, on rencontre souvent d'un côté un personnage et de l'autre un arbuste; même, ailleurs (e iij), il y a un arbuste à gauche et rien à droite.

En dehors de cette répétition des petites pièces d'encadrement, il y en a aussi plusieurs autres de sujets principaux, tels: c iv verso et c v verso; g vj verso et h iiij; h ij et h iv.

Eckert n'a jamais été particulièrement soigneux en ce qui concerne l'illustration de ses ouvrages et la négligence qui se manifeste dans la disposition des gravures de celui-ci justifie pleinement l'opinion que Conway s'était faite en étudiant ses travaux à Delft au XVe siècle. La qualité et le tirage de ses bois fatigués ne rachè-

tent pas - loin de là - son manque d'ordonnance et l'on est forcé de reconnaître, avec l'auteur anglais, que ‘the hideous old cuts keep on reappearing, but happily for us in the 16th century, with wich we have nothing to do when it does not please us’[1].

Impression de Jan II van Ghelen.

Suivant l'opinion la plus répandue, il n'existerait qu'une édition néerlandaise de l'Histoire d'Olivier de Castille; il semble bien, en effet que tous les bibliographes n'aient connu que la version imprimée dans le premier quart du 16e siècle par Eckert van Homberch et que nous venons de décrire[2].

Or, dans la seconde moitié de ce même siècle, Anvers vit paraître une nouvelle édition néerlandaise de ce même roman: celle-ci sortait des presses de Jean II van Ghelen qui imprimait ‘op dye Lombaerde Veste inden Witten Hasewint’.

De cette édition que nous avons découverte, nos recherches ne nous ont permis de rencontrer jusqu'à présent, qu'un seul exemplaire: il se trouve à la Bibliothèque nationale à Paris, sous la cote: Rés. Y^2 357.

Malheureusement, cet exemplaire est quelque peu endommagé: le haut du premier feuillet portant le titre, a été coupé enlevant le quart supérieur de la première ligne du titre. Plus malheureusement encore, il manque aussi le cahier F, les ff. M2, N2, ainsi que la fin du livre, ce qui rend impossible une description complète de l'ouvrage, ainsi que la fixation du nombre exact des feuillets et des gravures[3].

Grâce à l'amabilité de l'Administration de la Bibliothèque nationale, nous sommes à même de donner ici une reproduction du feuillet de titre de cette intéressante édition, dont voici - aussi complète que possible - la description bibliographique.

1) CONWAY, *The Woodcutters of the Netherlands in the Fifteenth Century.* Cambridge, University Press, 1884, pp. 125-126.
2) A.A. VORSTERMAN VAN OYEN, notamment, a ignoré cette impression dans son travail: *Les Van Ghelen imprimeurs à Anvers,* publié dans le *Messager des Sciences historiques* (1883, pp. 16-38).
3) 38 gravures figurent dans la partie d'exemplaire qui se trouve à la Bibliothèque nationale de Paris.

oliuier van castillen
van Artus van Algarbe sinen lieuen ghesellē. Ende oock mede van die schoone
Helena des Coninx dochter van Engelant Die welcke veel wonderlijcke
auonturen in haer leuē ghehadt hebbē / eñ is seer oirboirlijck om lesen.
Ghedruct Thantwerpen inden witten haelwint / by Jan van Ghelen.

Fig. 3. -

Description bibliographique.

F. 1a: Een schoone historie vā|| oliuier van castillen en□ || van Artus van Algarbe sinen liuen gheselle. En ooc mede van die schoone || helena des conincx dochter van Engelant Die welcke veel wonderlijcke || auonturen in haer levē gehadt hebbē / en□ is seer ghenoechlijck om lesen. || *Grande gravure sur bois (H. 130 mm. L. 108 mm.), représentant Olivier et Artus revêtus d'armures, tenant d'une main un écusson avec armoiries, en guise de bouclier, tandis que l'autre main est armée d'une lance; dans le fond, une tente fermée, portant au fronton un écusson avec l'aigle double. Des deux côtés de la gr. s.b., ornements typographiques gr. s.b., dont deux sont tirés en rouge et les autres en noir.* □ Gheprint thantwerpen in den witten Hasewint / by Ian van Ghelen. || *Puis, une rangée de fleurons gr. s.b., tirés alternativement en rouge et noir. F. 1b, col. 1:* □ Dye prologhe op dye || schoone historie van || olyuyer van || Castillen *F. 2a, col. 1, l. 13.* □ Hier eynde die Prologhe. || □ Hier beghint dye Tafel || van desen Boecke. || *A la fin: [Manque dans l'exemplaire de Paris].*

In-4° de *(X)* fnc.

Caractères gothiques sur 2 col. à 49 l.

Gravures s. bois de formats différents.

Les deux premières lignes du titre, dans un encadrement linéaire sont gravées sur bois d'un seul bloc.

Bibliothèque nationale, Paris: Sous la cote: Rés. Y^{2} 357 figure un exemplaire de cette édition, auquel manquent le cahier F, les ff. M2, N2 et la fin.

Date de publication,

Dans l'état d'imperfection où se trouve le seul exemplaire que nous connaissons de l'impression de van Ghelen, il n'est évidemment pas possible de s'aventurer à lui assigner une date; mais la période d'activité de Jan II van Ghelen est suffisamment connue pour que l'on puisse situer son impression au début de la seconde moitié du 16e siècle.

L'illustration.

Ici, encore, et pour le même motif que pour la date, nous somme dans le doute en ce qui concerne le nombre total des gravure illustrant cet ouvrage.

Dans l'exemplaire incomplet de Paris, nous avons relevé, outre la grande gravure du titre, 38 gravures sur bois de formats différents. Les unes, de grandes dimensions, occupant presque toute la largeur des deux colonnes de texte, paraissent être l'oeuvre d'un graveur allemand; les autres, plus petites, sont parfois composées de plusieurs morceaux accolés; ou accompagnées de petites pièces d'ornements.

Un fait digne d'être signalé tout particulièrement, est que, parmi ces gravures de petite dimension, il s'en rencontre 12 qui sont des bois identiques à ceux qui illustrent l'édition d'Eckert van Homberch. Ce sont:

A 4b	=	a 4b d'Eckert
B 2a	=	b 1b d'Eckert
C 2a	=	c 1a d'Eckert
D 1b	=	c 4b d'Eckert
E 2b	=	d 5a d'Eckert
H 3b	=	g 1b d'Eckert
J 2b	=	g 4b d'Eckert
K 3a	=	g 6b d'Eckert
L 2a	=	i 1a d'Eckert
L 3a	=	i 2a d'Eckert
L 4a	=	i 2b d'Eckert
N 1a	=	k 2a d'Eckert

Un autre fait à noter également est que, dans la disposition de ses illustrations, van Ghelen a imité Eckert jusque dans le désordre et la négligence que nous avons signalés plus haut: parfois ses planches sont bien centrées, avec accompagnement, à droite et à gauche, d'ornements (petites colonnes) destinés à remplir la justification de la page; parfois, la gravure ne correspond qu'à la largeur d'une colonne de texte; d'autres fois, elle comprend deux morceaux accolés (sujet et paysage quelconque, ou sujet avec pièce d'ornement à droite ou à gauche).

* * *

Les descriptions sommaires qui précèdent suffiront, pensons-nous à susciter l'intérêt des bibliographes concernant ces deux éditions de livres populaires anversois aussi rares l'une que l'autre.

Qu'il nous soit permis, en terminant, de formuler deux souhaits: que l'exemplaire de l'édition d'Eckert van Homberch appartenant à la bibliothèque du duc d'Arenberg soit, un jour très prochain, accessible aux bibliographes pour comparaison avec celui de l'Université de Louvain et qu'un fureteur avisé découvre bientôt un exemplaire complet de l'édition de Jan II van Ghelen.

LOUIS STAINIER.

Les Amstelredamsche zeecaerten d'Aelbert Haeyen.

Visitant, il y a quelques mois, le Musée Plantin Moretus à Anvers, je remarquai dans la Salle XVIII un livre, portant le n° 45, qui aux yeux d'un marin paraîssait très intéressant. Ce livre, en effet, était exposé ouvert, et présentait ainsi une carte du Zuider Zee et des passes de Texel et de Vlie ayant tous les caractères des cartes dont se servaient les marins du 16e siècle. L'explication imprimée se trouvant dans la vitrine m'apprit que ce livre était les *Amstelredamsche Zeecaerten* d'Aelbert Haeyen, de 1585. La beauté et la finesse de la gravure de la carte exposée et la grande quantité de détails nautiques qu'elle présentait me frappèrent, et je cherchai à savoir davantage sur ce livre et sur son auteur. Le même jour, au cours d'une visite que je fis à M.J. Denucé, Archiviste de la Ville d'Anvers, je lui demandai si le livre des *Amstelredamsche Zeecaerten* d'Aelbert Haeyen avait déjà été étudié du point de vue nautique et comparé avec le *Spieghel der Zeevaert* de Lucas Jansz. Wagenaer paru vers la même époque. M.J. Denucé me dit qu'il ne pensait pas que cette étude eût été faite et il m'engagea vivement à la faire. Grâce à la bienveillance de M. Maurice Sabbe, le distingué Conservateur du Musée Plantin Moretus, je pus, peu de temps après, photographier l'ouvrage d'Aelbert Haeyen, l'étudier à loisir et le comparer avec le *Spieghel der Zeevaert,* et c'est le résultat de mon étude qu'on lira dans les pages qui suivent.

Mais avant de terminer cette introduction il me reste un très agréable devoir à remplir: je veux remercier ici M. Maurice Sabbe qui a eu la bonté de me faciliter l'étude des *Amstelredamsche Zeecaerten,* M.J. Denucé dont les encouragements et les conseils m'ont été très précieux, spécialement pour la traduction de certains mots de l'ancien langage, et enfin M.F.C. Wieder, Bibliothécaire de l'Université de Leyde, et M.W. Voorbeytel Cannenburg, le savant Directeur du Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum d'Amsterdam, qui m'ont très aimablement donné de précieuses indications sur Aelbert Haeyen et sur son oeuvre.

Avant d'aborder l'étude des *Amstelredamsche Zeecaerten* il paraît logique d'indiquer ce qu'on sait de l'auteur, Aelbert Haeyen ou Aelbert Hendricksz comme il est désigné dans le titre d'un autre de ses ouvrages.

On ignore tout de la famille et même de la date de naissance d'Aelbert Haeyen; cependant, se basant sur ce que, d'une part, la publication des *Amstelredamsche Zeecaerten* en 1585 exige que l'auteur ait eu alors plusieurs années de pratique dans le métier d'officier de navigation et qu'il ait, en plus, dû consacrer quelques années à la composition et à la rédaction de l'ouvrage, que d'autre part une dernière édition de cet ouvrage fut *revue par l'auteur*[1] et parut en 1613, M.C.P. Burger Jr. pense qu'Aelbert Haeyen dut naître un peu avant 1550[2].

Le lieu de la naissance d'Aelbert Haeyen fut très vraisemblablement Haarlem, puisque les cartes des *Amstelredamsche Zeecaerten* portent toutes l'inscription: 'door Aelbert Haye van Haerlem'. Mais Aelbert Haeyen dut venir de bonne heure à Amsterdam et naviguer, surtout comme officier, à bord des navires de cette ville où il se fixa. Enfin il acquit là une telle réputation de bon marin que, lorsque les autorités d'Amsterdam voulurent faire composer un bon livre d'instructions nautiques destiné aux marins naviguant en mer du Nord, ce fut à Aelbert Haeyen qu'elles s'adressèrent, comme il l'indique lui-même dans un passage de la dédicace de l'ouvrage aux Bourgmestres et aux 36 Conseillers de la Ville d'Amsterdam.

On ne connaît malheureusement pas l'*arrêté* par lequel la composition de cet ouvrage lui fut commandée, mais trois pièces publiées par Mr. C.P. Burger Jr.[3] indiquent:

la première que, suivant arrêté des 36 Conseillers et d'ordre du Bourgmestre D. Marten Coster en date du 4 mai 1584, Aelbert Haeyen reçut 150 gulden pour une reconnaissance hydrographique à exécuter vers le Jutland, évidemment en vue de la composition de ses instructions nautiques;

la deuxième que, le 19 décembre 1585, les 36 Conseillers délibérèrent au sujet d'une requête présentée par Aelbert Haeyen, où

1) Door den Aucteur overgesien. - Cité par C.P. Burger Jr. *De Amsterdamsche Boekdrukkers en Uitgevers in de 16e eeuw.* III. Amsterdam 1910, p. 44.
2) C.P. Burger Jr. ouvrage cité, p. 40-41.
3) C.P. Burger Jr. ouvrage cité, p. 42.

il demandait 100 écus qui lui avaient été; disait-il, promis pour les 4 années consécutives employées à composer ses instructions nautiques. On ne trouva pas trace de cette promesse, mais comme 100 écus lui avaient été versés l'année précédente, il fut décidé de donner encore 150 gulden à Aelbert Haeyen, en plus de sa pension annuelle, et de rejeter toute demande ultérieure;

la troisième pièce est le reçu de ces 150 gulden par Aelbert Haeyen.

Aelbert Haeyen passa donc quatre ans á composer et rédiger le livre d'instructions nautiques demandé et le fit paraître sous le titre de *Amstelredamsche Zeecaerten*[1] vers la fin de 1585. Nous verrons que ce livre contient la description des côtes continentales de la mer du Nord depuis le Pas de Calais jusqu'au cap Skagen. Il devait être suivi de 4 autres livres 'donnant les détails de toute la navigation de l'Est à l'Ouest'[2], mais ces livres ne parurent point et il est facile d'en deviner la raison: c'est que en 1584 avait paru la 1ère partie du *Spieghel der Zeevaert* de Lucas Jansz. Wagenaer[3] d'Enkhuizen, et en 1585 paraîssait la deuxième partie du même ouvrage qui donnait ainsi la description de toutes les côtes de l'Europe occidentale. Il est vraisemblable que, dès qu'ils eurent connaissance du succès du *Spieghel der Zeevaert* auprès des marins, les Bourgmestres et les Conseillers de la Ville d'Amsterdam jugèrent inutile de faire de nouvelles dépenses en vue de la production d'un ouvrage analogue. Nous verrons plus loin en comparant les

1) Ce titre peut être traduit en français par: *Instructions nautiques d'Amsterdam.* Il faut en effet se garder de traduire *zeecaerte*, ou *caerte vander zee* par *carte marine* ou *carte de mer; zeecaerte* est plutôt l'équivalent de l'espagnol *carte de marear* qui primitivement désignait toutes sortes de papiers ou livres relatifs à la navigation, et en particulier les livres d'instructions nautiques. On distinguait au 16e siècle les *zeecaerten* ou *lesecaerten,* livres d'instructions nautiques, et les *pascaerten* abréviation pour *compascaerten,* cartes marines dont on se servait avec un compas à pointes (souvent dessiné sur les cartes) pour mesurer les distances sur les cartes à l'aide d'une *échelle de milles* qui y était figurée.

2) Belanghende de gheheele Zeevaert particuliercken van Oosten tot Westen. - *Amstelredamsche Zeecaerten*, préface, 5e page.

3) Bien que la plupart des oeuvres de Wagenaer portent son nom orthographié *Waghenaer*, je crois devoir conserver l'orthographe de sa propre signature, suivant ainsi l'exemple donné par M.R.D. Baart de la Faille dans son très intéressant article: *Nieuwe gegevens over Lucas Jansz. Wagenaer* paru dans *Het Boek,* 20e Jaargang no 5, mai 1931 (M. Nijhoff, Den Haag).

Amstelredamsche Zeecaerten avec les parties correspondantes du *Spieghel der Zeevaert* si cette manière de voir était justifiée.

Les *Amstelredamsche Zeecaerten* furent appréciées des marins naviguant en mer du Nord, et leur succès fut tel que, quelques années après leur publication, il fallut les rééditer à plusieurs reprises.

Outre l'édition de 1585, de 56 pages de texte, imprimée par Christophe Plantin à Leyde, et dont 2 exemplaires sont actuellement connus, l'un conservé dans le Musée Plantin Moretus à Anvers, l'autre dans le Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum à Amsterdam, on connaît:

1° une édition de 1591, mentionnée dans le catalogue d'Is. Le Long du 17 Août 1744, n° 138[1].

2° une édition de 1594, mentionnée dans le *Napasser* de Adriaen Veen de 1597[2].

3° une édition de 1605, 'revue par l'auteur, améliorée et très augmentée' imprimée chez Cornelis Claesz. à Amsterdam, dont un exemplaire est actuellement conservé dans la Bibliothèque de l'Université de Leyde[3].

4° enfin une édition de 1613, très augmentée et revue par l'auteur, imprimée chez Dirck Pietersz. à Amsterdam, dont un exemplaire se trouve actuellement dans la Koninklijke Bibliotheek à La Haye.

Mais Aelbert Haeyen ne borna pas son activité à la révision et à l'augmentation de son livre d'instructions nautiques; il était devenu professeur de navigation à Amsterdam, et à plusieurs reprises il crut devoir exprimer dans des publications imprimées ses opinions au sujet de certaines théories enseignées par d'autres maîtres, parce qu'elles lui paraissaient devoir entraîner des conséquences néfastes pour les marins qui les auraient mises en pratique.

C'est ainsi que, outre une feuille intitulée: *Vijf articulen belangende de kunst van der zee* (Cinq articles au sujet de l'art de la navigation) parue vers 1597, qui n'est connue que par la mention

1) P.A. Tiele, *Nederlandsche Bibliographie van Land- en Volkenkunde,* p. 101.
2) C.P. Burger Jr., ouvrage cité, p. 200. Peut-être y eut-il une erreur dans le dernier chiffre du millésime, et cette édition de 1594 pourrait être celle de 1591?
3) C.P. Burger Jr., ouvrage cité, p. 44 note 2, fait remarquer que le millésime de 1609 donné par P.A. Tiele dans son ouvrage, p. 101, pour cette édition, est vraisemblablement une faute d'impression.

faite par Robbert Robbertsz.[1)], il fit paraître, avant que Willem Barentsz. partît pour sa deuxième expédition, un opuscule dans lequel il blâmait les idées de ceux qui préconisaient la recherche d'un passage au Nord de la Sibérie pour aller par là plus facilement en Inde que par la longue route du cap de Bonne Espérance. Cet opuscule dont nous ignorons le titre ne nous est connu que par la mention qu'Aelbert Haeyen lui-même en fait, justement à propos des voyages dans les mers arctiques[2)], dans son ouvrage plus important intitulé *Een corte onderrichtinge...*[3)] qu'il fit paraître en 1600. Cet ouvrage, in 4° de 64 pages numérotées, dont un exemplaire se trouve dans la Koninklijke Bibliotheek de La Haye, 'n'est pas du tout une oeuvre préparée longuement, mais une brochure écrite à l'occasion du *Havenvinding,* petit ouvrage anonyme qui fut considéré par Haeyen comme erroné et dangereux, et qui le poussa à exprimer publiquement nombre de choses qu'il avait sur le coeur au sujet de la navigation'[4)]. Cette définition de l'*Een corte onderrichtinge* d'Aelbert Haeyen convient parfaitement à ce livre qu'on pourrait appeler un réquisitoire contre toutes les théories

1) Robbert Robbertsz. était professeur de navigation à Amsterdam en même temps que Aelbert Haeyen dont il était un concurrent très détesté (C.P. Burger Jr. ouvrage cité, p. 47). C'est dans son petit livre; *Een waerschouwinghe der zeeluyden* (Un avertissement aux marins) que se trouve mentionnée cette feuille imprimée, rédigée par Aelbert Haeyen.
2) C'est sans doute surtout à cet opuscule et à son auteur que Gérard de Vere fit allusion en écrivant: 'Certaines personnes atrabilaires veulent maintenant en conclure que l'affaire est impossible, en avançant, d'après certains auteurs anciens, que la mer n'est pas navigable sur au moins une largeur de 305 milles de chaque côté du pôle Arctique: mais cela ne semble reposer sur rien...' (Quod nunc melancholici quidam inferre volunt, rem esse impossibilem etc. - Gerard de Vere, *Diarium nauticum, seu vera descriptio trium navigationum... factarum a Hollandicis et Zelandicis navibus ad Septentrionem... versus Catthay & Sinorum regna...* Amstelrodami ex officina Cornelij Nicolaij... Anno M.D.XCVIII, page 9 a).
3) Voici le titre complet de cet ouvrage: Een corte onderrichtinge belanghende die kunst van der Zeevaert, waer in ghehandelt wardt, hoemen die selfde sullen moghen verbeteren, ende ooch met een wederleyt, die abuysen die daghelickx door onbequame Leer-meesters om Havens te vinden, wassende toenemen. Allen die ter Zee handelen tot een ghetrouwe waerschouwinghe door Aelbert Hendricksz. anders Aelbert Haeyen A^{o} 1600. (Une courte instruction touchant l'art de la navigation, où il est traité comment on pourra l'améliorer, et aussi avec une réfutation des erreurs qui vont journellement en croîssant dans l'art de trouver les ports par suite de l'incapacité de ceux qui l'enseignent. A tous ceux qui travaillent sur mer, en loyal avertissement, par Aelbert Hendricksz. alias Aelbert Haeyen, l'an 1600).
4) C.P. Burger Jr. ouvrage cité, p. 48.

de navigation que Aelbert Haeyen jugeait fausses et les pratiques qu'il estimait dangereuses. Mais si, comme l'indique encore M.C.P. Burger Jr. ‘ce petit livre eut les qualités et les défauts d'un tel écrit de circonstance’[4)], du moins, en le lisant, on arrive à se faire une idée de la personne de l'auteur, et c'est surtout par cela qu'il est intéressant.

Après avoir lu les passages de la *Corte onderrichtinge* cités par M.F.C. Wieder[1)], et par M.C.P. Burger Jr.[2)], on a l'impression que Aelbert Haeyen devait être un bon marin, mais que ses connaissances théoriques n'étaient vraisemblablement pas aussi étendues que ses connaissances pratiques. Ses attaques contre Petrus Plancius[3)] sont menées souvent avec bon sens, mais parfois

4) C.P. Burger Jr. ouvrage cité, p. 48.
1) F.C. Wieder, *Monumenta Cartographica* II (1926), pages 30, 36, 38, 39, 40.
2) C.P. Burger Jr. ouvrage cité, pages 45, 48-51.
3) Petrus Plancius, né à Dranoutre (près de Bailleul) en 1552, mourut à Amsterdam en 1622. - D'abord moine, il se convertit aux idées de Calvin, passa quelques années à étudier en Angleterre et en Allemagne et revint dans les Pays-Bas où, en 1578, il était pasteur à Bruxelles. Lors de la prise de cette ville par les Espagnols en 1585, Petrus Plancius s'enfuit à Amsterdam où il exerça de nouveau son ministère et où il acquit une grande influence non seulement au point de vue religieux mais aussi au point de vue politique, surtout pour développer les entreprises coloniales des Pays-Bas. Il fut un des premiers à patronner la 2e expédition envoyée sous la conduite de Willem Barentsz. pour rechercher le passage du Nord-Est, et c'est lui qui indiqua les routes à suivre dans ce voyage (Gerard de Vere, ouvrage cité, p. 9 a). Petrus Plancius fut un de ceux qui organisèrent aux Pays-Bas la Compagnie des Indes Orientales et la Compagnie des Indes Occidentales, et il prit aussi une part active à la fondation de Nieuw-Amsterdam (depuis, New-York) et de Batavia. Mais son activité s'exerça en outre dans le domaine de la cartographie et de la navigation; il traça dans les dernières années du 16e siècle un certain nombre de cartes parmi lesquelles, paraît-il, *des cartes à latitudes croissantes* (F.C. Wieder *Monumenta Cartographica*, II p. 40), puis au début du 17e siècle il construisit des globes terrestres à l'usage des marins (E.L. Stevenson, *Terrestrial & Celestial Globes,* II, p. 45-49). En ce qui concerne la navigation, F.C. Wieder caractérise bien l'action de Petrus Plancius: ‘he was essentially the man who caused others to work out his ideas’ (ouvrage cité, p. 39). C'est en effet Simon Stevin qui écrivit le *Havenvinding,* où il exposa les idées de Petrus Plancius à ce sujet, notamment la manière de trouver la longitude par l'observation de la déclinaison de l'aiguille aimantée *(Les Oeuvres Mathématiques de Simon Stevin*, revu par Albert Girard, Leyde 1634, p. 171 et suivantes). D'autre part c'est avec Petrus Plancius que Matthis Sijvertsz. d'Enkhuizen avait en 1598 adressé une requête aux Etats Généraux ‘pour obtenir une récompense de la science et de l'invention par quoi on pourrait trouver la longitude et naviguer par elle’. Les Etats Généraux nommèrent une commission de 5 membres (le Dr. Joseph Scaliger, Rodolphus Snellius, Simon Stevin, Ludolph van Coelen et Lucas Jansz. Wagenaer) pour examiner le procédé des postulants et en faire un rapport qui n'est pas parvenu jusqu'à nous.

aussi avec une incompréhension réelle ou feinte des choses qu'il lui reproche. On ne voit pas bien le motif de la vigueur de ces attaques qui dépasse parfois ce qu'on pourrait attendre d'un homme qui veut simplement faire triompher la vérité. Peut-être l'amer désappointement que causa sans doute à Aelbert Haeyen la décision des Bourgmestres et des Conseillers de la ville d'Amsterdam, lorsqu'ils résolurent de mettre fin à la mission honorable et rémunératrice qu'ils lui avaient confiée, peut-il, avec l'aigreur de caractère due à l'âpreté de la concurrence avec les autres professeurs de navigation, expliquer l'humeur et la partialité que l'on constate dans ses attaques souvent violentes; peut-être avait-il aussi à l'égard de Petrus Plancius l'animosité méprisante du vrai marin contre le géographe de cabinet qui, sans avoir jamais navigué, prétendait donner des conseils et indiquer des routes sûres pour de dangereux voyages sur mer. En tout cas on peut regretter ces traits mesquins d'un marin intelligent et généralement plein de bon sens, et on doit approuver la remarque que lui adressait Robbert Robbertsz.: ‘si vous vous en étiez tenu à vos premières règles que j'ai entendu louer, c'est-à-dire à votre premier livre qui n'est en vérité calomnié par personne, et si vous l'aviez plus avancé sans vous attaquer à quelqu'un supérieur à vous, vous auriez mieux fait’[1].

On ne sait pas si Aelbert Haeyen fut marié, ni s'il eut des enfants; on ne connaît pas non plus la date de sa mort: elle est en tout cas postérieure â 1613, puisqui cette année-là parut la dernière édition connue des *Amstelredamsche Zeecaerten* ‘revue par l'auteur’.

Description et analyse des Amstelredamsche zeecaerten.

L'exemplaire des *Amstelredamsche Zeecaerten* qui se trouve au Musée Plantin Moretus à Anvers est un livre petit in f^{o} de dimensions 200 mm. × 310 mm., épais d'environ 10 mm.; il est recouvert d'une simple feuille de parchemin sans inscription. Le texte de l'ouvrage est imprimé en caractères gothiques, avec des initiales ornementées; le titre (renfermé dans un encadrement de 153 mm.

1) Hadt ghy by uwen eersten reghel ghebleven, ghelijck ick die selfde als namelijck v eerste boeck heb hooren lauderen, ia van niemant lasteren, ende had ghy sulcx meerder ghevordert, sonder v int tgeene bouen v is te steecken, ghy hadt beeter gedaen. - Cité par C.P. Burger Jr, ouvrage cité, p. 52.

× 254.5 mm.), les indications de place des cartes, ainsi que l'‘Avis au relieur’ (placé à la fin) sont en caractères latins; les titres des chapitres et le Privilège (à l'avant-dernière page) sont en une sorte de gothique cursive.

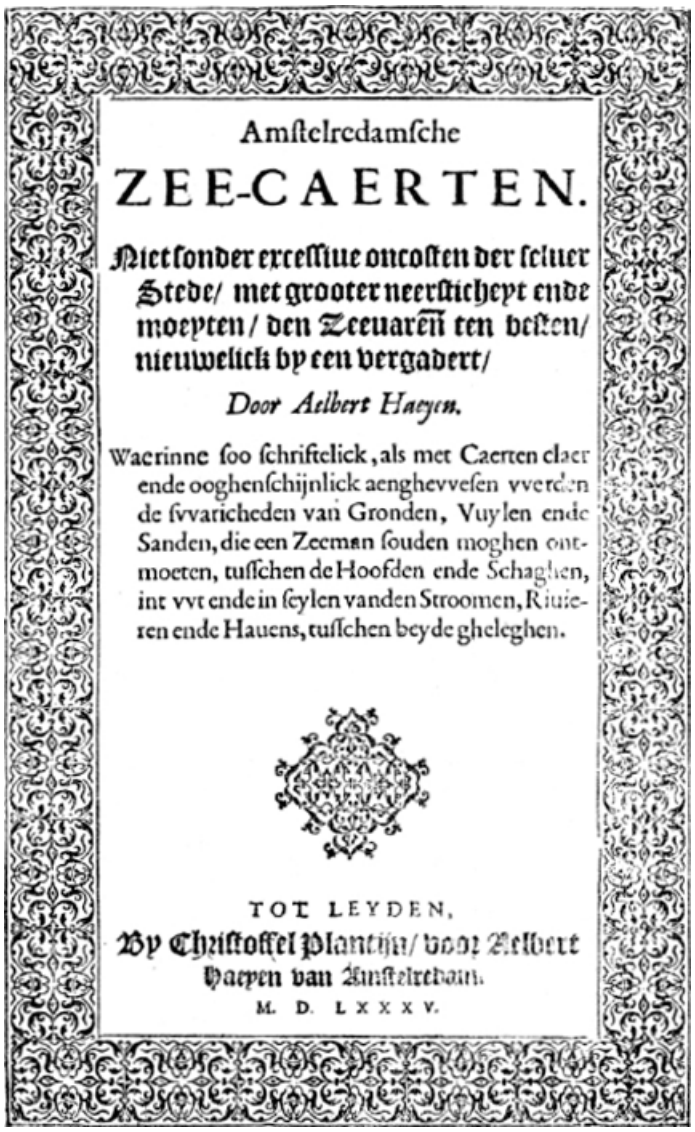

Amſtelredamſche

ZEE-CAERTEN.

Niet ſonder excelſiue oncoſten der ſeluer Stede/ met grooter neerſticheyt ende moeyten/ den Zeuarēn ten beſten/ nieuwelick by een vergadert/

Door Aelbert Haeyen.

Waerinne ſoo ſchriftelick, als met Caerten claer ende ooghenſchijnlick aenghevveſen vverden de ſvvaricheden van Gronden, Vuylen ende Sanden, die een Zeeman ſouden moghen ontmoeten, tuſſchen de Hoofden ende Schaghen, int vvt ende in ſeylen vanden Stroomen, Riuieren ende Hauens, tuſſchen beyde gheleghen.

TOT LEYDEN,

By Chriſtoffel Plantijn/ voor Aelbert Haeyen van Amſtelredam.

M. D. LXXXV.

Après la page de titre, reproduite ci-contre, on trouve la dédicace ‘aux très honorables, très savants, très sages et très prévoyants Seigneurs Messeigneurs les Bourgmestres, Ecoutètes, Echevins et 36 Conseillers de la très renommée ville de commerce d'Amsterdam’ qui occupe 6 pages non numérotées.

Dans cette dédicace, Aelbert Haeyen commence par faire remarquer que les gens qui réfléchissent s'aperçoivent que ‘c'est par la connaissance de la mer, plus ou moins développée, que souvent les pays, les villes et les peuples voient leur situation améliorée ou diminuée’. Il en donne des exemples, puis il constate que ‘divers Rois et divers Princes ayant depuis longtemps pris ce sujet en considération... n'ont épargné... ni dépenses ni peines, ni temps,... pour acquérir la connaissance de la mer, pour appeler, dans cette intention, de divers pays lointains... divers mathématiciens et astronomes très célèbres qu'ils entretiennent à grands frais, ainsi que les officiers de navigation les plus rénommés, dans des écoles publiques’.

Aelbert Haeyen souhaite donc que le Gouvernement de son pays ‘avec une pareille attention et une pareille vigilance procure aussi au pays de semblables écoles’. Les élèves ne manqueraient pas, et il vante à ce propos la valeur des marins hollandais et zélandais. Il remarque ensuite ‘quels désastres... aussi bien pour les hommes que pour les navires et les cargaisons... arrivaient et peuvent encore arriver, seulement à cause de l'ignorance, de la sottise et de la stupidité des officiers de navigation’.... ‘Ces inconvénients... ayant été remarqués... et pris à coeur... et considérant que, entre le Pas de Calais et Skagen en particulier, on ne trouve pas ou peu de sécurité, les honorables et sages Seigneurs [Conseillers et Bourgmestres] ont pensé... à faire paraître la réforme d'une Instruction Nautique nouvelle et autant que possible plus véridique pour avertir tous les officiers de navigation prudents et pour instruire les jeunes marins’. Il ajoute: ‘cependant... pour exécuter le susdit ouvrage vous avez eu la bonté d'employer ma personne’. Bien qu'il reconnaisse qu'on aurait pu trouver d'autres officiers plus anciens et plus capables, sachant la grande nécessité de l'ouvrage il n'a pas voulu se dérober à ce qu'il considère comme un devoir. ‘En conséquence’, dit-il, ‘j'ai accepté de grand coeur cette charge de votre part’, et il a rédigé ce premier livre ‘afin que tous les officiers de navigation fréquentant ces mers et se conformant avec soin à mes instructions puissent estimer facilement les périls de la mer et les éviter, avec l'aide de Dieu’. Il espère que cet essai sera un heureux commencement et que les Autorités de la ville continueront ‘avec le même zèle, la même protection et la même libéralité pour que en temps et lieu les quatre autres livres restants et déjà projetés concernant tous les détails de la navigation de l'Est à

l'Ouest paraissent effectivement et comme un but convenable'. Aelbert Haeyen termine en demandant que 'pour cela Dieu lui accorde santé et pouvoir' et en faisant hommage de son livre aux Autorités de la ville.

Sur la dernière page de la dédicace se trouve un court errata.

Vient ensuite le texte de l'ouvrage lui-même, divisé en 56 chapitres, sur 56 pages numérotées. Cinq cartes gravées en taille douce par Herman Muller sont réparties dans l'ouvrage; chacune d'elles, d'environ 20 cm × 31 cm, est imprimée sur une feuille double montée sur onglet et blanche au dos. Par exception, au dos de la première carte sont imprimés, en caractères plus petits que ceux du texte ordinaire, plusieurs paragraphes qui se raportent à une étendue de côtes étudiée dans les chapitres précédents.

Voici maintenant les titres des 56 chapitres avec quelques indications sur leur contenu.

1er chapitre (1 1/2 p.) - Description des côtes maritimes de Flandre, distance et situation des églises reconnaissables, les unes par rapport aux autres, tirées des livres des plus savants pilotes.
Les églises y sont indiquées avec leurs formes: clochers pointus ou tours carrées, depuis Calais jusqu'à Knocke, et cela, dit l'auteur à la fin du chapitre, parce que 'sans leur connaissance il ne serait pas possible de comprendre ce dont il sera traité et parlé ci-après'.

2e chapitre (1/2 p.) - La manière d'entrer dans les ports de Flandre.
Ce chapitre contient des notions de pilotage pour entrer dans les ports de Dunkerque, Nieuport, Ostende et l'Ecluse.

3e chapitre (2 1/2 p.) - De la situation des bancs de Flandre.
On trouve ici des indications pratiques sur les bancs devant Calais, le Dyck, le Broers Bank, le Smal Bank, la passe des Wielingen, les bancs devant le Swijn, ainsi que sur les amers pour entrer à Flessingue.

4e chapitre (1/3 p.) - Pour sortir du Splet[1)] et y entrer.

5e chapitre (3/4 p.) - Pour sortir du Deurloo et y entrer.
Ces deux chapitres sont relatifs aux passes centrales de l'entrée de l'Escaut.

6e chapitre (1 p.) - Pour connaître la terre de Walcheren et sortir du Botkil ou y entrer.

1) J'ai donné autant que possible aux noms géographiques leur orthographe actuelle.

La passe du Botkil est au Nord du banc de ce nom, c'est le chenal actuel de l'Oostgat, la plus Nord des entrées de l'Escaut.

7e chapitre (1/4 p.) - Courants et marées le long de la Flandre et des Wielingen.

8e chapitre (1 p.) - Pour naviguer dans le Veregat.

9e chapitre (1/3 p.) - Courants et marées sur les côtes de Zélande.

10e chapitre (1/3 p.) - Pour connaître la terre entre la Meuse et Walcheren.
Ce chapitre donne quelques indications sur la terre de Schouwen.

11e chapitre (1/2 p.) - Pour entrer dans la passe de Goeree.
Cette passe se trouve entre Goeree au Sud et l'île Voorne au Nord.

12e chapitre (1/2 p.) - Pour connaître la terre auprès de la Meuse.
Ce chapitre donne les indications nécessaires pour entrer dans la Meuse.

13e chapitre (1 p.) - Pour reconnaître les côtes maritimes de Hollande, et distances des villes les unes des autres.
Indications et natures des amers de la côte depuis l'embouchure de la Meuse jusqu'à Texel.

14e chapitre (1/2 p.) - Nomenclature des distances entre le Pas de Calais et Marsdiep.

Ce chapitre donne les relèvements et les distances de plusieurs points les uns par rapport aux autres, ainsi que des indications de profondeurs et de courants de marée entre le Pas de Calais et Texel.

Viennent ensuite plusieurs paragraphes non numérotés, imprimés (en caractères plus petits que ceux des autres chapitres) au dos de la première carte qui figure la côte depuis Nieuport jusqu'à Scheveningen. Ces paragraphes, sûrement rédigés lorsque le livre était déjà imprimé, sont des compléments à des chapitres précédents qu'il fallut imprimer au dos de la première carte parce qu'on ne pouvait les intercaler à leur place correcte. Voici les titres de ces paragraphes:

Pour entrer dans la Meuse, tel que l'honnête Conseil de Briel me l'a transmis en l'an 1586 *(sic)* par le pilote Jacob Bouwenssen, à ce commis (complément au 13e chapitre).

Pour entrer dans la passe Nord de la Meuse (complément du 13e chapitre).

Pour sortir de la Meuse avec de petits navires et entrer dans la passe de Goeree (complément du 11e chapitre).

Pour entrer dans la passe de Goeree avec un navire calant beaucoup (complément du 11e chapitre).

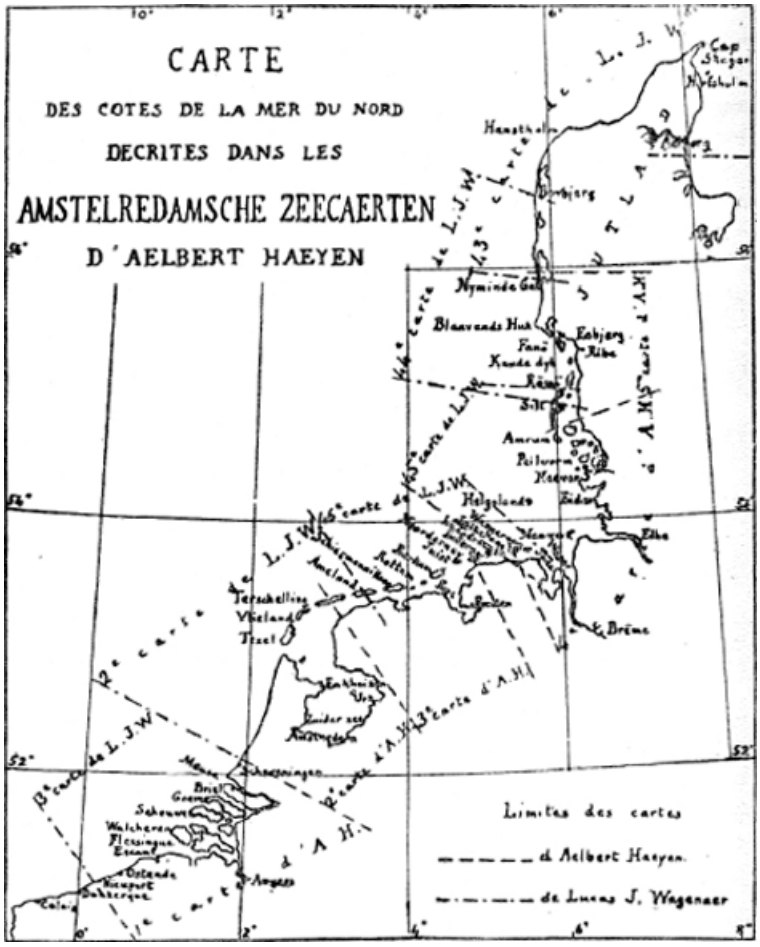

Pour entrer dans la passe de Brouwershaven (complément du 10e chapitre, la passe de Brouwershaven étant près de Schouwen).

Pour entrer dans la passe de Vere (complément du 8e chapitre).

La série des chapitres numérotés reprend ensuite:

15e chapitre (1 3/4 p.) - Description des passes de Texel, et

comment les bouées et les bancs sont placés les uns par rapport aux autres.
Ce chapitre contient tous les renseignements de pilotage pour venir du Nord d'Enkhuizen jusqu'à Texel.

16e chapitre (1 1/4 p.) - Pour reconnaître Huisduinen, et comment on doit prendre la passe de l'Espagnol (le Westgat actuel) en venant du large.

17e chapitre (1/2 p.) - Comment portent et changent les courants dans la passe de Texel.

18e chapitre (1/2 p.) - Des distances et des routes des principales pointes à Texel.
Ce chapitre donne les routes à suivre et les distances pour aller de Texel à North Foreland. à Orfordness, á Yarmouth, à Flamborough Head, à Newcastle on Tyne et à Terneuzen.

19e chapitre (4 3/4 p.) - Des passes de Vlie avec leur description, et auparavant pour naviguer d'Amsterdam par le Pampus vers la côte d'Urk avec un navire de fort tirant d'eau.
Pilotage de la navigation dans le Zuider Zee, puis de la sortie du Zuider Zee jusqu'à la passe de Vlie.

20e chapitre (1 p.) - Avis au lecteur.
L'auteur attire l'attention des Capitaines et des Officiers sur le fait que, les chenaux (et en particulier ceux de Vlie et de Texel) changeant très souvent, il leur est recommandé de prendre un pilote dans ces eaux. Il explique ensuite les raisons pour lesquelles les chenaux du Jutland ne changent pas tandis que ceux de Hollande, de Frise et des entrées de l'Elbe et de la Weser changent souvent.

21e chapitre (1 p.) - Comment, en venant du dehors, on passera les chenaux de Vlie.

22e chapitre (1/2 p.) - Des directions des courants depuis l'extérieur de Vlie jusqu'à Amsterdam.

23e chapitre (1/2 p.) Comment les principales pointes gisent par rapport à Vlie.
Ce chapitre donne les routes et les distances de Vlie à Skudesnaes, à Bovbjerg, à la passe de Nyminde, au Knude Dyb, à Silt et à Helgoland.
Ici est intercalée la carte des côtes des Pays-Bas depuis Scheveningen jusqu'au Nord de Terschelling.

24e chapitre (1 1/2 p.) - Description de la manière dont on pourra entrer dans la passe d'Ameland.

25e ehapitre (2/3 p.) - Pour entrer dans le Scholbalch.
Ce chapitre donne des indications pour entrer dans le zeegat de Frise entre Schiermonnikoog et Ameland.

26e chapitre (1/2 p.) - Pour entrer dans le Lauwers.
Ce chapitre indique le pilotage pour passer entre Schiermonnikoog et le Bosck, plateau qui se trouve au Nord-Est de cet ile.

27e chapitre (1/2 p.) - Pour entrer dans le Schild.
On trouve ici les amers de ce chenal compris entre Rottum et le Bosck.

28e chapitre (2 p.) - Pour naviguer dans l'Ems occidentale, comme Henrick Wonder, capitaine du baliseur d'Emden, me l'a indiqué lui-même, par ordre du Conseil de cette ville.
Ce chapitre indique les amers et les routes à suivre pour passer entre Rottum et Borkum et remonter l'Ems.

29e chapitre (1 p.) - Comment on entrera dans l'Ems orientale.
Ce chapitre donne les indications pour passer entre Borkum et Juist.

30e chapitre (3 p.) - Comment reconnaître les îles de Texel à la Weser.

Ici sont décrites avec leurs amers les îles de Texel, Eyerland (aujourd'hui rattachée à Texel), Vlie, Terschelling, Ameland, Schiermonnikoog, Rottum, Juist, Bosck (aujourd'hui disparue), Noorderney, Baltrum, Langeroog, Spikeroog, et Wangeroog, A la fin de cette description l'auteur attire l'attention du lecteur sur les grands changements qui se produisent en peu de temps dans la forme et la grandeur de ces îles et il en donne des exemples. Enfin, il indique que, s'il ne décrit pas les passes qui se trouvent à l'Est de l'Ems orientale, c'est parce que 'l'honorable Conseil d'Emden ne l'a pas jugé bon, bien qu'il les balise tous les ans, mais parce que les passes changent tous les ans et qu'il n'y a pas autre chose [sur la côte] que des ports à marée qui ne sont pas utilisables par les grands navires'.

Ici est intercalée la carte des côtes de Terschelling à Noorderney.

31e chapitre (1 p.) - Situations de toutes les îles et ports qui se trouvent aux environs de Helgoland.
Ce chapitre donne les routes et distances de Helgoland à une dizaine de points de la côte environnante.

32e chapitre (1 p.) - Pour reconnaitre Helgoland.
Description détaillée de Helgoland et des dangers adjacents.

33e chapitre (2/3 p.) - Pour naviguer dans la Jade et la Weser occidentale, comme Claes Slechuysen Bersman de la ville de Brême me l'a transmis par ordre de l'honorable Conseil de cette ville.

34e chapitre (1 1/3 p.) - Pour remonter la Weser.

35e chapitre (1/2 p.) - Pour naviguer dans le Til oriental ou occidental ou Breebalch lorsqu'on est forcé de naviguer sur les bancs Sud.
Détails de navigation dans dans la région comprise entre les bouches de la Weser et l'entrée de l'Elbe.

36e chapitre (1 3/4 p.) - Pour entrer dans l'Elbe lorsque vous venez de Helgoland.
Ce chapitre traite du pilotage très détaillé de l'entrée de l'Elbe et de sa montée jusqu'à Brunsbüttel.

37e chapitre (1 p.) - Pour remonter l'Eyder.

38e chapitre (1/2 p.) - Pour remonter la Hever.

39e chapitre (1/2 p.) - Pour naviguer dans le Smaldiep, comme j'en ai été instruit par différents capitaines.

40e chapitre (1 p.) - Pour naviguer dans le Silter dyb ou Raade dyb.
Ces chapitres sont consacrés au pilotage dans les chenaux entre les îles d'Amrum, de Peilworm et de Silt.
Ici se trouve la carte des terres et îles entre Spikeroog et Silt.

41e chapitre (1 p.) - La façon d'entrer dans le port de List.
Ce chapitre indique comment on peut pénétrer dans le chenal entre Silt et Römö pour entrer dans le port de List.

42e chapitre (2/3 p.) - Pour entrer dans le Knude dyb.
Ce chapitre donne les renseignements pour pénétrer par le Knude dyb, entre les îles Fanö et Manö, vers le port de Ribe.

43e chapitre (3/4 p.) - Pour entrer dans le Graa dyb.
Pilotage pour passer entre Fanö et la pointe actuelle de Skallingen, c'est à présent le chenal vers Esbjerg.

44e chapitre (1/2 p.) - Pour entrer dans le port de Schellinckrooch.
Ce chapitre décrit les passes et les dangers de l'entrée en dedans de la presqu'île de Skallingen.

45e chapitre (1 p.) - Les détails du Doodenberg et de Horn d'où déborde le Reefs Horn.
Le Doodenberg est actuellement Blaavands Huk, et Reefs Horn est maintenant appelé Horns Riff.

46e chapitre (l 1/4 p.) - Pour reconnaître la terre et la passe de Nyminde et le Doodenberg.
Description des amers de la côte et des passes pour entrer vers Ringkjobing.
47e chapitre (1/2 p.) - Le détail de tous les ports et îles situés le long du Jutland.
Ce chapitre donne les distances et les relèvements les uns par rapport aux autres des différents points de cette côte, comme Bovbjerg, Nyminde gat, Blaavands Huk, Fanö, Manö, Röm, Silt et Amrum.
48e chapitre (1 3/4 p.) - Comment on reconnaîtra les îles du Jutland.
Description détaillée de Amrum, Silt, Röm, Manö et Fanö.
49e chapitre (1 p.) - Différences des fonds et des aspects des îles du Jutland.

'Il n'est pas douteux que, sur de telles côtes maritimes peu connues, on ne peut pas donner trop d'indications aux capitaines ou officiers, principalement á ceux qui sont embarassés là-dessus. aussi j'espère que le lecteur ne se fâchera pas si je publie mon opinion autant qu'il m'est possible, quoique moi-même je ne puisse pas le faire aussi parfaitement que l'exige la chose, toutefois j'en ferai connaître autant que j'en sais ou qu'il m'est enseigné par d'autres'. Après ce début empreint de modestie et de sincérité l'auteur donne quelques indications sur les particularités qui distinguent certains points de la côte et des îles d'Amrum et d'Helgoland.

Ici se trouve la carte des côtes depuis la pointe Sud de Silt jusqu'au Nord de Nyminde.

50e chapitre (1/2 p.) - Pour reconnaître Bovbjerg.

51e chapitre (1/3 p.) - Pour reconnaître Holmen.

52e chapitre (1/3 p.) - Pour reconnaître la pointe orientale [à l'Est de Holmen].

53e chapitre (1/2 p.) - Pour reconnaître Robbe Knude.
Ces quatre chapitres décrivent la côte Nord-Ouest du Jutland.

54e chapitre (1/2 p.) - Pour reconnaître Skagen.
Description très détaillée du cap Skagen et de ses environs.

55e chapitre (1/2 p.) - Comment, par rapport à Skagen, sont placées toutes les pointes qui se trouvent tout autour.
Ces chapitres donnent les relèvements et distances par rapport

à Skagen, de Lindesnaes, Drommels, Langesund, Marstrand, Nidingen, Warberg, le Trindel et Hirtsholm.

56e chapitre (1/2 p.) - Pour mouiller derrière les Petits Helms ou naviguer près de la grève.

Ce chapitre indique le mouillage et les dangers entre le cap Skagen et Hirtsholm, sur la côte Est du Jutland.

'Ici suit la dernière carte' est-il imprimé au bas de la 5e page; mais cette carte, qui devrait représenter la côte Nord du Jutland, de Nyminde à Skagen, n'existe pas dans l'exemplaire appartenant au Musée Plantin Moretus. Comme la même carte manque également dans l'autre exemplaire de l'édition de 1585 conservé dans le Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum d'Amsterdam, ainsi que dans l'exemplaire de l'édition de 1613 de la Koninklijke Bibliotheek de La Haye, on peut en conclure que cette 6e carte n'a jamais dû exister.

Après le texte de l'ouvrage se trouve, sur une feuille non numérotée, une *'Copie du Privilège'* pour 10 ans, accordé le 12 octobre 1585 par les Etats Généraux des Provinces-Unies Néerlandaises à Aelbert Haeyen pour ce livre. Le texte indique que l'ouvrage en question a été examiné par les Autorités de la ville d'Amsterdam, ainsi que par les capitaines et officiers de navigation de cette ville 'et approuvé et trouvé bon par eux'. Le même texte accorde également ce privilège pour 10 ans à un livre du même auteur 'où est enseigné le moyen par lequel les capitaines et officiers pourraient trouver leur latitude dans le ciel sans aucune mesure, et, pour leur succès et leur rapidité, pourraient trouver l'heure du jour.' Ce livre ne parut cependant jamais, car en 1600, dans sa *Corte onderrichtinge,* Albert Haeyen reconnaissait qu'il y avait alors travaillé pendant '16, 17 ans et au delà' et avouait qu'il y fallait encore travailler beaucoup plus d'années.

Enfin, au dos de cette *'Copie du Privilège*' se trouve en quelques lignes un 'Avis au relieur' relatif à la manière de monter les cartes sur onglets lorsqu'on relie le livre.

Comparaison des Amstelredamsche zeecaerten avec le spieghel der zeevaert.

Il était intéressant de comparer les *Amstelredamsche Zeecaerten* avec les passages correspondants du *Spieghel der Zeevaert* de Lucas Jansz. Wagenaer dont la première partie était parue en 1584 et

dont la deuxième partie parut en même temps que l'ouvrage d'Aelbert Haeyen; c'est ce que j'ai fait en comparant le texte et les cartes des *Amstelredamsche Zeecaerten* avec ceux de l'exemplaire du *Spieghel* contenant les parties réunies, édition de 1585, appartenant à la Bibliothèque Royale de Bruxelles. Cette comparaison entraîne les remarques suivantes.

1° La disposition des chapitres contenant la description des côtes comprises entre le Pas de Calais et le cap Skagen est différente dans les deux ouvrages. Tandis que dans les *Amstelredamsche Zeecaerten* la description des côtes est continue, commençant à Calais et finissant aux environs du cap Skagen, dans le *Spieghel* au contraire cette description part de Texel et suit les côtes en allant vers Calais, et continue ensuite en allant vers l'Ouest dans la 1e partie de l'ouvrage; par contre la description des côtes de la 2e partie finit en passant par Skagen pour se terminer á Texel. Les cartes étant, dans le *Spieghel*, intimement liées au texte descriptif, car ce texte est imprimé au dos de la carte qui représente la partie de côtes décrite, les descriptions et les cartes s'y succèdent comme suit;

1e	partie du *Spieghel*	2e	carte, de Ameland à Katwijk aan Zee.
	partie *Spieghel*	3e	carte, de Scheveningen à Nieuport.
2e	partie *Spieghel*	43e	carte, de Aalborg à Ringkjöbing.
	partie *Spieghel*	44e	carte, de Bovbjerg à Silt.
	partie *Spieghel*	45e	carte, de Silt à Langeroog.
	partie *Spieghel*	46e	carte, de Wangeroog à Ameland.

Dans les *Amstelredamsche Zeecaerten*, au contraire, on trouve:

1e carte, de Nieuport à Scheveningen, correspondant à 3e carte du *Spieghel.*

2e carte, de Scheveningen à Terschelling, correspondant à 2e carte du *Spieghel.*

3e carte de Terschelling à Noorderney, correspondant à 46e carte du *Spieghel.*

4e carte, de Spikeroog à Silt, correspondant à 45e carte du *Spieghel.*

5e carte, de Silt à Ringkjöbing, correspondant à 44e carte du *Spieghel.*

L'ordre adopté par Aelbert Haeyen pour la description des côtes en partant du Pas de Calais, détroit important, paraît plus logique[1)],

1) C'est l'ordre adopté actuellement pour la rédaction des instructions nautiques anglaises (British North Sea Pilot, n° 10, From Dunkerque to Skaw), américaines (U.S. North Sea Pilot, n° 135, From Dunkirk to Skaw), et françaises (Instructions Nautiques, n° 342 côtes belge,

mais on comprend bien que, au 16e siècle, pour un marin d'Enkhuizen comme Lucas Jansz. Wagenaer, il pouvait y avoir de bonnes raisons de prendre pour origine des descriptions de côtes les passes de Texel, et de continuer en allant vers l'Ouest, puis de terminer sa description générale en venant de l'Est pour aboutir à Texel.

2° L'importance du texte d'instructions nautiques relativement aux cartes est aussi différente dans les deux ouvrages. Dire comme le Dr W. Behrmann, parlant de Lucas Jansz. Wagenaer: 'ses travaux sont purement des oeuvres de cartographie nautique'[1] est certainement exagéré; néanmoins les cartes sont une partie importante du *Spieghel der Zeevaert*, en fait elles sont la moitié du livre; dans les *Amstelredamsche Zeecaerten* au contraire elles ne sont que le complément, l'illustration en quelque sorte du texte d'instructions nautiques. Une preuve que Aelbert Haeyen ne les considérait pas comme absolument indispensables est fournie par le fait que l'ensemble des 5 cartes de son ouvrage ne forme pas une représentation complètement continue des côtes de Nieuport à Ringkjöbing; il manque entre les cartes 3 et 4 la représentation d'environ 13 milles de côtes, ainsi que des îles Baltrum et Langeroog. Enfin on a vu plus haut que la côte du Jutland de Ringkjöbing à Frederikshavn, décrite dans les 7 derniers chapitres, n'est pas représentée sur une carte.

3° Si on compare spécialement entre eux les textes d'instructions nautiques des deux ouvrages, on voit d'abord que le texte rédigé par Aelbert Haeyen est beaucoup plus étendu que le texte correspondant du *Spieghel der Zeevaert*; copiés tous deux sur des feuilles de même format, le texte des *Amstelredamsche Zeecaerten* occupe environ 4 fois et demie le nombre de feuilles contenant les parties correspondantes du *Spieghel*, édition de 1585. Mais bien que tous les chapitres des instructions nautiques soient plus développés dans l'ouvrage d'Aelbert Haeyen que dans celui de Lucas Jansz. Wagenaer, le rapport de l'étendue de chacun des chapitres des *Amstelredamsche Zeecaerten* à l'étendue du passage correspondant du *Spieghel der Zeevaert* est assez variable. Pour en donner quelques exemples: ce rapport est de 5 à 1 pour la description et la naviga-

hollandaise et allemande jusqu'à l'Elbe, n° 305 côtes de l'Elbe à Harsholms, n° 323 Skagerak et Kattegat).

1) Die Werke sind reine nautische Kartenwerke. - Dr W. Behrmann, *Ueber die niederdeutschen Seebücher des fünfzehnten und sechszehnten Jahrhunderts.* Mitteillungen der geog. Ges. in Hamburg, Bd XXI, p. 75.

tion dans le Zuider Zee, ainsi que pour celles relatives à la Weser; il est de 5 à 2 pour celles relatives aux côtes depuis le Pas de Calais jusqu'à l'embouchure de l'Escaut, de 2 à 1 pour celles concernant l'Elbe. Enfin de nombreux chapitres très intéressants, comme ceux où Aelbert Haeyen décrit avec soin les îles de la côte de Frise, et celles de la côte de Sleswig, n'existent pas dans le *Spieghel der Zeevaert*[1].

4° Les deux ouvrages diffèrent encore considérablement par la façon dont les textes sont divisés en chapitres, car le *Spieghel der Zeevaert* ne présente qu'un chapitre par carte, de sorte que chaque chapitre traite de la navigation sur une assez grande région de côtes et que, seuls des alinéas en divisent les parties, tandis que le texte des *Amstelredamsche Zeecaerten* est, comme on l'a vu plus haut, très bien divisé en nombreux chapitres que des sous-titres placés en marge subdivisent encore, en rendant la lecture bien plus aisée et l'usage bien plus pratique.

5° Quant aux indications données par les deux auteurs, elles sont en général nettement différentes. Toutes les côtes et les passes décrites ont beaucoup changé depuis le 16e siècle; il est donc impossible de dire si les instructions données dans un des ouvrages étaient plus correctes que celles données dans l'autre. Toutefois on peut comparer les deux textes l'un avec l'autre en ce qui concerne la façon générale dont les indications sont données dans chacun. Tandis que dans le *Spieghel der Zeevaert* on ne trouve le plus souvent que des indications très brèves, celles qui, pour ainsi dire, sont strictement indispensables pour suivre un chenal par exemple, dans les *Amstelredamsche Zeecaerten* au contraire les amers sont presque toujours décrits bien plus minutieusement (certains chapitres comme le 1er, le 13e, le 30e, le 48e, sont même uniquement consacrés à ces descriptions), puis on trouve des instructions très détaillées où sont signalés les bancs et les dangers à éviter, ainsi que la manière de le faire en vérifiant sa position par des alignements, les profondeurs

1) Lucas Jansz. Wagenaer augmenta plus tard beaucoup son texte d'instructions nautiques. C'est ainsi que dans l'édition de 1600 de la traduction française de son ouvrage, *Le nouveau miroir des voiages marins,* (exemplaire de la Bibliothèque Municipale de Boulogne-sur-mer) on trouve des détails sur le Schild et le Lauwers, passages entre Schiermonnikoog et Rottum, d'autres détails sur les passes entre Amrum et Silt, etc., qui ne se trouvent pas dans l'édition de 1585 du *Spieghel der Zeevaert*, mais que donne Aelbert Haeyen dans ses *Amstelredamsche Zeecaerten.*

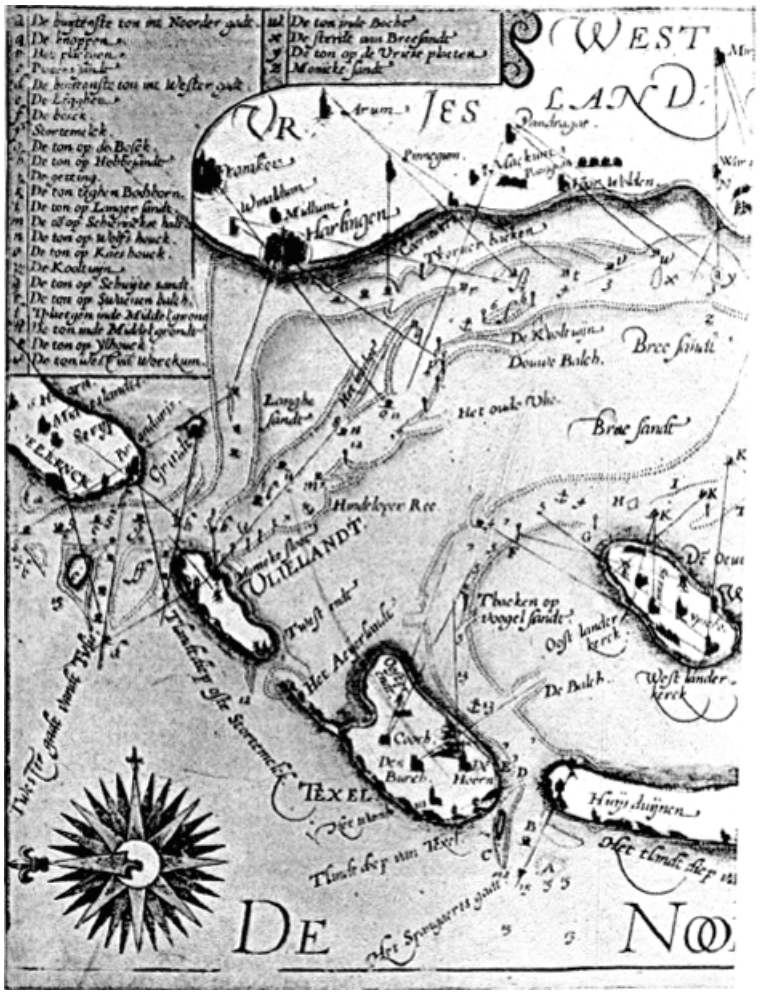

Partie de la carte n° 2 des Amstelredamsche Zeecaerten d'Aelbert Haeyen, montran passes de Texel et de Vlie.

d'eau dans les chenaux, les directions des courants de marée, toutes choses qu'on trouve rarement dans le *Spieghel der Zeevaert.*

6° Enfin on constate que Aelbert Haeyen rédigea le texte des *Amstelredamsche Zeecaerten* avec un très grand soin. Pour écrire le 1er chapitre il avait compulsé les aide mémoire des pilotes les plus capables[1)], le chapitre sur l'entrée de la Meuse lui fut fourni par le pilote Jacob Bouwenssen, par ordre du Conseil de Briel; le 28e chapitre, sur l'Ems occidentale, provient de renseignements donnés par Henrick Wonder, capitaine du bateau baliseur d'Emden, par ordre du Conseil de cette ville; enfin le 33e chapitre, sur la Jade, contient les renseignements donnés par écrit par Claes Slechuysen Bersman de la ville de Brême, par ordre du Conseil de cette ville. Il faut remarquer que jamais Lucas Jansz. Wagenaer ne mentionne les sources des indications qu'il donne dans le *Spieghel der Zeevaert,* tandis que Aelbert Haeyen prend soin de dire à qui il doit les renseignements importants qu'il transmet dans les *Amstelredamsche Zeecaerten.* Assurément on ne peut rien reprocher à ce sujet à Lucas Jansz. Wagenaer, mais la façon d'agir d'Aelbert Haeyen est une preuve du souci d'exactitude avec lequel il rédigea ses instructions nautiques.

En résumé, le texte des *Amstelredamsche Zeecaerten* est nettement supérieur à celui des passages correspondants du *Spieghel der Zeevaert,* tant par l'ordre et la subdivision des chapitres que par l'abondance des indications et la clarté avec laquelle elles sont données.

7° Il reste maintenant à comparer entre elles les cartes des deux ouvrages. Comme les cartes du *Spieghel der Zeevaert*, celles des *Amstelredamsche Zeecaerten* sont des *cartes à compas*, c'est-à-dire des cartes où les points des côtes, les bancs, etc., sont placés au moyen de leur relèvements réciproques et de leurs distances les uns aux autres, distances mesurées à l'aide d'une échelle de milles tracée sur la carte et d'un compas à pointes[2)].

8° Toutes les cartes des *Amstelredamsche Zeecaerten* sont sensiblement à la même échelle, comme celles du *Spieghel der Zeevaert*, mais l'échelle des cartes n'est pas la même pour les deux ouvrages.

1) Ghetrocken wt de boecken vanden geschicsten stuerlieden. - (Titre du premier chapitre).

2) L'auteur a même dessiné un compas à pointes à côté de l'échelle de milles de la 5e carte (de Silt à Nyminde).

Tandis que le mille germanique de 15 au degré est de 19 mm sur les cartes du *Spieghel der Zeevaert,* il n'est que de 13,5 mm sur les cartes des *Amstelredamsche Zeecaerten.* En mesurant sur les cartes

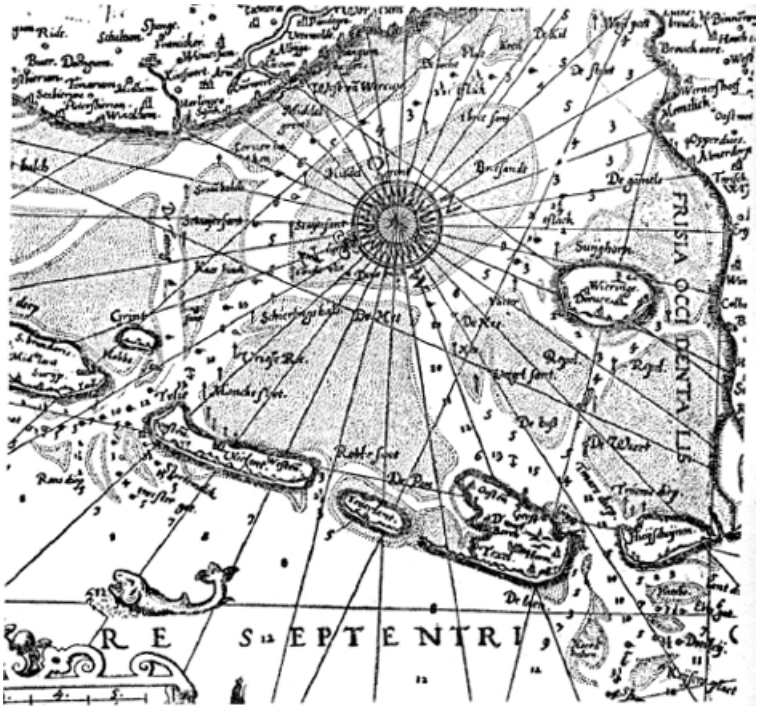

Partie de la carte n° 2 du *Spieghel der Zeevaert* de Lucas Jansz. Wagenaer, montrant les passes de Texel et de Vlie.

des deux ouvrages les distances de certains points les uns aux autres et en les comparant avec les distances des mêmes points mesurées sur une carte moderne j'ai trouvé pour échelle moyenne des cartes

des *Amstelredamsche Zeecaerten* 1: 440000, et pour échelle moyenne des cartes du *Spieghel der Zeevaert* 1: 370000[1].

9° Les cartes des *Amstelredamsche Zeecaerten*, comme celles du *Spieghel der Zeevaert,* sont sensiblement orientées par rapport au Nord vrai, mais tandis que celles du *Spieghel der Zeevaert,* portent des roses des vents à 32 rayons[2] prolongés par des lignes droites qui traversent les mers, chaque carte des *Amstelredamsche Zeecaerten* ne présente qu'une seule rose à 32 rayons non prolongés, ce qui rend ces cartes beaucoup plus claires à la lecture.

10° Le tracé des côtes semble être aussi consciencieusement fait dans les deux ouvrages, bien que ni dans l'un ni dans l'autre il ne soit basé sur une triangulation précise; cependant les côtes du Zuider Zee sont tracées d'une façon plus grossière sur la carte des *Amstelredamsche Zeecaerten* que sur la carte correspondante du *Spieghel der Zeevaert*; on dirait qu'Aelbert Haeyen a jugé que ces côtes ne présentant aucun point remarquable dont la vue pût aider la navigation (qui, d'ailleurs se fait là dans des chenaux assez éloignés de la rive), il n'était pas indispensable de les tracer avec soin, ce que pourtant Lucas Jansz. Wagenaer a pris la peine de faire.

11° Les vues de côtes rabattues sur le tracé même de la côte et vers l'intérieur des terres se trouvent également dans les deux ouvrages; on trouve aussi dans les *Amstelredamsche Zeecaerten*, comme dans le *Spieghel der Zeevaert*, de très intéressantes vues de côtes détachées spécialement, placés aux endroits vides de la 3e et de la 5e carte.

12° Mais deux faits caractérisent surtout les cartes des *Amstelredamsche Zeecaerten* et les distinguent nettement de celles du *Spie-*

1) Je sais qu'une telle méthode manque absolument de précision, tant à cause de l'inégal rétrécissement du papier de la carte après le tirage que, surtout, à cause du manque de bases précises (triangulation sérieuse) pour la construction de la carte; j'ai d'ailleurs trouvé une échelle différente pour chaque distance mesurée tant sur les cartes des *Amstelredamsche Zeecaerten* que sur celles du *Spieghel der Zeevaert.* Aussi les nombres donnés comme échelles moyennes ne sont-ils qu'approchés. - Le Dr W. Behrman (article cité, p. 144) donne pour échelle des cartes du *Spieghel der Zeevaert* 1: 390000, mais il base son calcul sur le fait que le mille germanique de 15 au degré y a une longueur de 19 mm, et l'effectue en attribuant au degré terrestre la valeur qu'il a réellement et qu'on ne connaissait pas au 16e siècle!

2) Sauf la carte n° 3, de Nieuport à Scheveningen, dont la rose des vents n'a que 16 rayons.

ghel der Zeevaert. D'abord le tracé sur la carte des alignements à l'intersection desquels se trouvent des bouées, des bancs, etc.; puis la désignation sur la carte d'un certain nombre d'endroits remarquables (bancs, passes, etc.) chacun par une lettre de l'alphabet, et la présence dans un coin de la carte d'un tableau indiquant les noms de ces endroits remarquables en face des lettres qui leur correspondent. L'idée de représenter sur la carte les noms des passes, des bancs, etc., par des lettres n'est pas heureuse, car bien que la lisibilité et la clarté de la carte en soient augmentées, cette disposition oblige le marin à perdre du temps à chercher sur le tableau explicatif la signification de chaque lettre; par contre, le tracé des alignements facilite beaucoup au navigateur l'emploi de la carte; aussi retrouve-t-on ce tracé sur les cartes des ouvrages nautiques qui furent publiés ultérieurement.

En résumé, les cartes des *Amstelredamsche Zeecaerten,* plus petites et d'un tracé un peu plus schématique, semble-t-il, du moins en certains endroits, paraissent, plus que celles du *Spieghel der Zeevaert*, n'être qu'une annexe du livre d'instructions nautiques; mais le tracé des alignements qu'on y remarque est, du point de vue du marin, un avantage que n'ont pas les cartes du *Spieghel der Zeevaert.*

Importance des Amstelredamsche zeecaerten.

Le fait que le livre des *Amstelredamsche Zeecaerten* eut au moins 4 éditions[1)] de 1585 à 1613 est un sûr indice que ce livre fut très apprécié par les marins des Pays-Bas. Aelbert Haeyen lui-même rapporte comment son livre fut utilisé par ses compatriotes en disant dans sa *Corte onderrichtinge*: 'lorsque la navigation prit rapidement de l'extension vers l'Elbe et la Weser les officiers et les capitaines emportèrent avec eux mon livre d'instructions nautiques et coururent ensuite vers la Weser ou l'Elbe, sans avoir jamais de leur vie parouru ou vu la région ni les passes; là leur manoeuvre et l'enseignement que j'avais donné dans mon livre d'instructions nautiques se vinrent en aide l'un à l'autre'[2)]. Il cite même le cas

1) J'ai indiqué plus haut (p. 82, note 2) que l'édition de 1594 mentionnée par A. Veen est peut-être la même chose que celle de 1591 du catalogue d'Is. Le Long.
2) Als die vaert wel haestigh toe nam, doen namen die Stuerluyden ende Schippers mijn Caertboeck voorhanden, ende iaegden daer op nae die Weser oft die Elf, sonder dat zy dat landt of stroomen, haer leven niet bevaeren oft ghesien en hadden, daer haere handelinghe ende mijn onderwysinghe van mijn Caertboeck den een den anderen te hulp quamen... - Cité par C.P. Burger Jr. ouvrage cité, p. 45.

d'un capitaine de Terschelling qui, surpris par des pirates à l'entrée de la Weser et serré de près par eux, sauva son navire et sa cargaison en gouvernant couché sur le pont (pour éviter les coups de feu des pirates), ayant devant lui le compas et le livre d'instructions

Partie de la carte n° 1 du '*t Licht der Zeevaert* de Willem Jansz. Blaeu, montrant les passe de Texel et de Vlie. Comme sur la carte correspondante des *Amstelredamsche Zeecaerte* d'Aelbert Haeyen des alignements y sont tracés donnant les directions des passes ou la pos tion des bouées

nautiques à l'aide desquels il cherchait les bouées des chenaux.

Mais d'autres témoignages indiquent encore la valeur que les contemporains attribuaient aux *Amstelredamsche Zeecaerten.*

Adriaen Veen[1] chercha dans son ouvrage le *Napasser* paru en 1597, à comparer entre elles les routes et les distances données dans les principaux ouvrages nautiques et les cartes des différents auteurs des Pays-Bas; parmi les ouvrages qu'il compulsa, il mentionne les *Amstelredamsche Zeecaerten,* édition de 1594, concurrement avec le *Spieghel der Zeevaert* et le *Thresoor der Zeevaert* de Lucas Jansz. Wagenaer, et les ouvrages: *De Zeevaert ende onderwijsinge der gantschen Oostersche ende Westersche zeevaertwater* de Adriaen Gerritsz. van Haerlem (1594) et *Die caerte van de Oost ende West Zee* de Goeyvaert Willemsen van Hollesloot (1590)[2].

Enfin Willem Jansz. Blaeu[3] commence la préface de son ouvrage *'t Licht der Zeevaert* (1608) par cette phrase: 'Quel grand et utile service, aimable lecteur, est rendu à tous les marins par les livres d'instructions nautiques qui ont été jusqu'à présent faits pour la navigation (comme ceux de Lucas Jansz. Wagenaer, d'Aelbert Haeyen, de Willem Barentsz.[4] et de bien d'autres), livres où avec un soin extrême ils ont décrit la disposition des passes, des ports et des chenaux de divers pays, il serait impossible de le dire...'[5].

1) Adriaan Veen, né à Amsterdam en 1572, composa plusieurs livres pour les marins. Il mourut après 1631 (V. Blok en Molhuyzen *Biographisch Woordenboek.* II, 1480). Voir C.P. Burger Jr ouvrage cité, pages 193 et suivantes.
2) C.P. Burger Jr. ouvrage cité, p. 200.
3) Willem Jansz. Blaeu, né à Alkmaar en 1571, fut d'abord élève de l'astronome danois Tycho Brahe, puis revint en Hollande où il s'établit imprimeur et éditeur à Amsterdam. Il composa et édita de nombreux ouvrages scientifiques pour les marins et pour les géographes, en particulier '*t Licht der Zeevaert* et *Zeespiegel,* deux livres d'instructions nautiques accompagnées de cartes d'après le modèle du *Thresoor der Zeevaert* de Lucas Jansz. Wagenaer, qui eurent de nombreuses éditions. Il mourut à Amsterdam en 1638. - Voir P.J.H. Baudet, *Leven en Werken van Willem Jansz. Blaeu.* Utrecht, 1871.
4) Willem Barentsz., né dans l'île de Terschelling vers 1560, fut un des plus grands marins hollandais du 16e stècle. Avant de partir pour ses voyages à la recherche du passage du Nord-Est, il avait, en 1593, tracé des cartes des côtes de la Méditerranée et rédigé pour cette mer des instructions nautiques; le tout réuni parut à Amsterdam en 1595 sous le titre *Nieuwe beschrywinghe ende Caertboeck vande Midlandtsche Zee,* Il mourut le 20 mars 1597.
5) Hoe grooten ende profijtelijcken dienst (goedertieren Lezer) alle zeevarende Luyden is ghedaen met de Zeecaert Boecken, die voor desen (so van Lucas Jansz. Waghenaer, Albert Haeyen, Willem Barentsz. ende andere meer) van de Zeevaert ghemaect zijn, daar inne zij met sonderlinghen vlijt hebben beschreven de gheleghentheyt des Stroomen, Havenen, ende Gaten der Zee van verscheyden Landen, dat en ware niet wel moghelijck te beschrijven...

Ce début montre à quel point le savant auteur estimait les *Amstelredamsche Zeecaerten* dont il avait examiné avec soin les indications et les avait comparées à des renseignements plus récents, comme le prouve encore la phrase suivante extraite de la même préface: ‘La passe Nord, qui est décrite par Wagenaer et Aelbert Haeyen comme étant la meilleure passe de Vlie, s'étend à présent tout différemment et elle est tellement diminuée qu'elle ne peut plus être utilisée que par de petits navires’[1].

Tout indique donc que Willem Jansz. Blaeu a étudié spécialement les *Amstelredamsche Zeecaerten* pour les améliorer; mais il a fait plus encore car il s'est un peu inspiré de cet ouvrage, notamment en traçant sur les cartes du *'t Licht der Zeevaert* les alignements permettant de déterminer les positions des points intéressants pour les marins. Mais même si l'influence des *Amstelredamsche Zeecaerten* sur la composition du *'t Licht der Zeevaert* ne fut pas, dans l'ensemble, trés considérable, du moins le fait qu'un savant comme Willem Jansz. Blaeu plaçait Aelbert Haeyen sur le même rang que des hommes tels que Lucas Jansz. Wagenaer et Willem Barentsz, est une bonne preuve de la valeur que les marins instruits de l'époque attribuaient aux *Amstelredamsche Zeecaerten.*

Conclusion.

Le livre des *Amstelredamsche Zeecaerten* est le résultat du désir que le Conseil de la ville d'Amsterdam eut, vers la fin du 16e siècle, de fournir aux marins des Pays-Bas de bonnes instructions nautiques. Aelbert Haeyen qui fut chargé de la composition de cet ouvrage était bien qualifié pour exécuter ce travail: le texte de son oeuvre se fait remarquer par son ordre, sa clarté et son abondance de détails utiles aux marins; grâce aux alignements tracés en grand nombre sur elles, les cartes qui l'accompagnent pouvaient rendre souvent de grands services. Le livre des *Amstelredamsche Zeecaerten* est donc nettement supérieur aux parties correspondantes du *Spieghel der Zeevaert* qui ne possède pas ces qualités au même degré, et il est regrettable que les quatre autres livres qui devaient compléter

1) Het Noordergat, dat van Wagenaer ende Aelbert Haeyen werd beschreven het beste gat van het Vlie te wesen, is en ter tijdt heel anders uytstreckende, ende daer beneffens soo verloopen, dat het niet dan van kleine Schepen kan ghebruyckt worden.

la série des instructions nautiques demandée par le Conseil de la ville d'Amsterdam à Aelbert Haeyen n'aient pas été composés.

Le motif exact de cet arrêt d'une publication qui avait si bien débuté, nous ne pouvons, malheureusement, jusqu'à présent, que le conjecturer sans en avoir la certitude absolue, de même que nous regrettons de ne pas savoir exactement comment réagit Aelbert Haeyen lorsqu'il se vit forcé d'arrêter un travail où il avait mis toute sa conscience et toute sa science de marin. Ce sont ces considérations qui me portent à émettre en terminant le voeu bien vif que de savants chercheurs réussissent à trouver dans les archives néerlandaises des documents nous faisant connaître davantage la vie et la personnalité de l'auteur des *Amstelredamsche Zeecaerten:* Aelbert Haeyen.

D. GERNEZ
Capitaine au long cours.
Lieutenant de vaisseau honoraire de la Marine française.

Labore et Constantia
Een schilderij van Erasmus Quellin.

In het repertorium van Paul Clemen: *Die Kunstdenkmäler des Rheinlandes* (V Deel, Afd. II, Dusseldorp, 1905, blz. 333) wordt het schilderij vermeld van E. Quellinus, waarvan we hiernaast de reproductie geven.

Dit kunstwerk bevindt zich te Roesberg bij Brühl (tusschen Keulen en Bonn) op het kasteel van den eigenaar Baron de Weichs.

Wij hadden het genoegen dit gewrocht te mogen bezichtigen en daar het voor het Museum Plantin-Moretus en dus voor Antwerpen een historisch belang heeft, wenschen wij er in den *Gulden Passer* de aandacht op te vestigen.

Het is een allegorische voorstelling van Plantin's kenspreuk *Labore et Constantia,* geschilderd door Erasmus Quellin (1607-1678) op het formaat van 2 m. 40 breedte op 1 m. 40 hoogte.

Wij zijn overtuigd, dat wij ons hier bevinden voor het doek, door Balthasar Moretus in 1640 aan Er. Quellin besteld en waarvan in het Plantijnsch archief *(Compte de l'argent pris à la caisse depuis le 1^r^ Juillet 1640)* gewag gemaakt wordt. Dit schilderij werd door B. Moretus 250 fl, betaald op 20 September 1640[1)].

In de zaal XXII van het Museum Plantin-Moretus bevindt er zich op den schoorsteen een ongeteekend schilderij, dat insgelijks *Labore et Constantia* voorstelt en totnogtoe ten onrechte als een werk van Er. Quellin werd aangezien. Men hoeft dit werk maar aandachtig te bekijken om onmiddellijk den indruk te krijgen, dat het geen werk van E. Quellin kan zijn. Het vertoont geen enkel kenmerk van Quellin's manier. Het is een schilderij van een onbekenden meester van vóór Quellin's tijd.

Daar dit werk het eenige was in de verzameling van het Museum, dat *Labore et Constantia* voorstelde, heeft men het, op grond van de aangehaalde passage uit het archief, voor het werk van E. Quellin gehouden.

Het echte Quellin-doek is dat van Roesberg bij Brühl.

1) Adi 20 Septembris 1640: E. Quellinio pro pictura Laboris et Constantia 250 fl.

Het stelt een Hercules (de Arbeid) voor, die met den ‘gouden passer’ een cirkel trekt op een tafel, waarop het opschrift staat: *Labore et Constantia.* Naast de tafel zit een vrouw, de Volharding voorstellende. Zij volgt het werk van den Hercules. Tusschen beiden, achter de tafel, bevindt zich Mercurius. Links staat een figuur met een hoorn des overvloede onder den arm. Zonder eenigen twijfel is dit Apollo, de god der poëzie. Zeer dikwijls werd hij inderdaad voorgesteld met een overvloedshoorn in de hand om te kennen te geven, dat hij aan het heelal den overvloed verschaft door op den zonnewagen zijn dagelijkschen rit om de aarde te voltrekken[1)]. Rechts van de Volharding staat Minerva, de Wetenschap. De achtergrond stelt een landschap voor. Op den voorgrond rechts bevindt zich een stapel folianten.

De allegorie van werk, volharding, handel, poëzie, geleerdheid en overvloed is eenvoudig en duidelijk en zeer toepasselijk op de Moretussen.

Op den rug van een der folianten staat de naam van den schilder: *Erasmus Quellinus inv. et fecit,* niet in den vorm van de handteekening, die Würzbach mededeelt (Niederländisches Künstler-Lexicon, II, p. 371), maar in drukletters geschilderd.

Blijkbaar heeft Quellin hier die drukletters gekozen, omdat hij, op den rug van een perkamenten foliant zijn naam wilde plaatsen alsof het de titel van een boek was.

Het zijn overigens dezelfde letters, die wij vinden op een van E. Quellinus' schilderijen te Praag (Cf. Würzbach, id., id.)

Het werk draagt al de kenmerken van de ons bekende schilderijen van Erasmus Quellinus, die in het atelier van Rubens in de leer was en in zijn mythologische composities een zwakke navolging van het werk van zijn meester geeft. Ook hier zijn er onloochenbare herinneringen aan sommige gedeelten uit schilderijen van Rubens (B.v. de Minerva-figuur).

Het schilderij is geen meesterwerk, zooals trouwens geen enkel van E. Quellin's werken, doch het is een eerbaar, aangenaam gekleurd, authentiek werk, dat ons vooral om zijn documentaire-historische beteekenis boeien kan.

Het werk is in goeden staat. Het werd waarschijnlijk op het einde der 19e eeuw verdoekt en bevindt zich in een lijst in Empirestijl.

1) Abbé Lyonnais: Traîté de Mythologie (Mannheim 1804, p. 38).

Het is niet moeilijk om na te gaan hoe dit schilderwerk, dat eenmaal aan de Moretussen toebehoorde, in dat Rijnlandsche kasteel kon terecht komen.

Al de kunstwerken die zich op het slot te Roesberg bevinden, behoorden eenmaal aan Baron Karel, Lodewijk, Willem, Jozef de Keverberg (1768 † 1841), wiens moeder een barones de Weichs de Roesberg was. Onder het Nederlandsch bestuur, na 1815, was Baron de Keverberg gouverneur van Antwerpen en van 1817 af gouverneur van Oost-Vlaanderen. Hij was een zeer ontwikkeld man, die met Goethe correspondeerde en den grooten dichter waarschijnlijk de stof voor het gedicht *Johanna Sebus* bezorgde. Te Gent en te Antwerpen heeft hij voortreffelijk en zeer gewaardeerd werk verricht vooral op het gebied van de instellingen van weldadigheid. Zijn werk *Sur l'état des indigents en Flandre* vestigde de aandacht der economisten op hem. Ook voor de schoone kunsten interesseerde hij zich zeer. Uit erkentelijkheid voor bewezen diensten werd hem door de Academie voor Schoone Kunsten te Antwerpen in 1817 een gedenkpenning aangeboden met het volgend opschrift: Illustri viro / Karolo ex Baronib. de Keverberg / dum / provinciae Antv. pro rege praeerat, / protectori suo munificentissimo, nunc alteri Flandrorum provinciae, / quae Gandam habet metropolim / praefecto. Hanc pietatis tesseram, / memoriam sui / reliquit.[1)] Hij liet o.a. in 1818 te Gent een studie verschijnen over Memlinc's rijve van Ste Ursula.

Het is dus waarschijnlijk gedurende zijn verblijf te Antwerpen, dat hij in het bezit van E. Quellinus' schilderij gekomen is.

Zijn kunstverzamelingen, die zich op het kasteel Aldengoor (Gemeente Haelen, Nederlandsch Limburg) bevonden, kwamen bij erfenis, in 1904, in het bezit van de familie de Weichs, die ze naar Roesberg liet overbrengen. Te Roesberg zijn ook twee portretten aanwezig van den ouden Antwerpschen gouverneur de Keverberg.

MAURITS SABBE.

1) J. DE BEER: Les Médailles de l'Académie des Beaux-Arts à Anvers (Revue belge de Numismatique, t. LXXXIV, 1932, p. 104).

Christoffel Plantijn te Leiden (1582-1585)
Heilige geest-hofje aan de Breestraat (1692-1850)

In het ‘Chaertbouc van de straten binnen deser stadt Leyden’, gemeten door Salomon Davidssoon van Dulmanhorst, komt op de kaart, gelegen in het ‘Gasthuys vierendeel’, welke de perceelsgrenzen aangeeft en waarvan enkele perceelen ook nog door een aardig gevelschetsje zijn opgeluisterd, een perceel voor aan de Breestraat (waar nu de studenten-societeit staat) tusschen de Jan Dorensteeg (deze steeg bestaat niet meer) en de Vrouwensteeg, waarin vermeld is ‘Christoffel Plantin’, als bewoner. Het perceel had aan de Breestraat een afmeting van 6 roeden, 3 voet en 3 duim, aan de Oostzijde, dus aan de tegenwoordige Vrouwensteeg, van 11 roeden, 3 voet, 0 duim en strekte zich verder uit tot aan de Bloemmarkt, d.i. totaal 14 roeden, 13 voet, 9 duim.

Plantijn was een Franschman, geboren in 1514 te Mont-Louis in Touraine; hij vestigde zich in 1549 te Antwerpen. Een der merkwaardigste werken, door hem aldaar gedrukt, is de Biblia polyglotta, 1569-1572, in acht deelen.

In Leiden was hij niet onbekend en had daar vele vrienden. Hij kocht in 1582 het huis in de Maarsmanssteeg, ‘In den gulden enghel’, van den zoon van zijn voorganger Silvius, schuin tegenover de Kapelstraat, thans n° 7, en waarschijnlijk kocht hij ook den inventaris van diens drukkerij. Hij liet er den zoon van zijn vriend Pierre Porret, Chrétien Porret, in wonen, die zich als apotheker te Leiden ging vestigen.

Plantijn had na den dood van Willem Silvius nadere betrekkingen met Leiden aangeknoopt, wegens de vele teleurstellingen. welke hij in Antwerpen had ondervonden. Aan Douza en vooral aan Lipsius, die 5 April 1578 tot professor benoemd was, zal Plantijn's overeenkomst te danken zijn. Plantijn's naam wordt 6 April 1581 vermeld in de Acta Senatus, wanneer hij door tusschenkomst van Lipsius een afdruk van het zegel van de Universiteit verzocht om daarmede de boeken, die hij ten geschenke wilde geven, te stempelen. Plantijn kreeg een afdruk van het zegel in was, besloten in een doosje; 24 Mei had hij door Barth-Meer daarnaar een stempel laten

graveeren en 26 Juni bood Lipsius namens Plantijn, die bij hem logeerde, aan de Universiteit een exemplaar van het Corpus Juris van de Joh. Goropii Opera ten genschenke aan.

29 April 1583 is D. Christophorus Plantinus in het Album Studiosorum ingeschreven en den 14^{en} Mei 1584 stellen Curatoren der Universiteit en Burgemeesters van Leiden Plantijn tot ordinaris drukker van de Universiteit aan, in plaats van Mr Willem Silvius; de benoeming wordt gerekend te zijn ingegaan den 1sten Mei 1583, op een salaris van f 200. -. Plantijn was niet als zijn voorganger door de Staten aangesteld en ook niet als Silvius drukker van de Staten.

Wij verplaatsen ons nu even naar het academiepleintje.

Plantijn's latere opvolger Elsevier, drukker en pedel van de Universiteit, vroeg 25 April 1587 aan Curatoren hem te vergunnen ‘een plaetsken aende Universiteit beneffens den wech omme

CHRISTOFFEL PLANTIN 1582-1585
Leiden, Oct. 1933
H.J. Jesse, architect

aldaer te stellen een winckelken in zulcker voegen gelyk het Christoffel Plantyn geleden 4 jaeren (dus in 1583) toegelaten es geweest’, wat toegestaan werd. De aan Plantijn gegeven vergunning luidt aldus:

‘25 Mei 1583. Plantijns winckel. Hebben Burgemeesteren Christofflen Plantyn tzijnen verzoucke toegelaten ende geoorloft opte plaetse van de Universiteyt in t'innecome van de poorte ter slinckerhant aen de gevel van voors. Universiteyt tot zynen costen te doen bouwen zeeckere winckel van steen of hout omme by hem daer een neeringe van bouc-vercopen te mogen doen ende sal in de muyr, responderende aen Rapenburch ooc een casyn mit een neervallende venster stellen, zonder de straet eenichsins te verhinderen, des zal hij de voors. winckel zoo maeken, dat de

veynsteren. die men in tijden ende wijlen in de voors. gevel zal mogen stellen omme daer deur licht in de librarie, ter plaetse daertoe gedestineert, te trecken, onverhindert en onbelet mogen zyn, zonder dat de voors. Plantyn, mits de jeghenwoordige toelatinge eenich recht totte plaetse of grond van dien zal vercrijgen, mer gehouden zijn tot welcker tijd Burgermeesteren de plaetse aldaer andersins ten dienste van de Universiteyt van behouf zouden mogen hebben, naer behoorlicke vermaninge de voors. winckel

ende tgebou, tot dien einde aldaer gemaect, weder af te breecken ende wech te nemen ende daervan te passeren acte'.

In het thans nog bestaande overwelfde vertrek, links van den ingang van de Academie, was dus de *oorspronkelijke* Academische Bibliotheek gehuisvest.

Het pleintje voor de Academie was toen niet met een hek als thans, maar door een muur met poortdeur van het Rapendurg

gescheiden. Fragmenten van dien muur en het linkerkozijn van het winkeltje van Elsevier zijn in den gevel van het voormalig prententenkabinet bewaard gebleven. Het Academieplein was vroeger grooter, maar doordat in 1621 aan Elsevier vergunning was verleend om achter zijn winkel ‘een bequame gaelderij’ (drukkerij) te bouwen tegen eene jaarlijksche recognitie van 18 gulden, is die eigenaardige architectuur ontstaan, zooals het voormalig prentenkabinet nu aangeeft; het is gedeeltelijk over het winkeltje heen gebouwd.

Plantijn's winkel was dus links, Elsevier's winkel rechts in den hoek als men den winkel binnenkwam. Na Plantijn's vertrek nam zijn schoonzoon Raphelengen (over wien straks) dezen winkel niet over, en hij is denkelijk afgebroken, want in Mei 1595 vroeg de pedel Bailly toestemming van Curatoren om, ‘in den anderen hoek van het pleintje ook een winkeltje te mogen bouwen en hem werd daartoe de “Zuytoosthouc” achter de poorte ende innegang aangewezen’.

In het Academiegebouw is een tentoonstellingszaaltje, waar een afbeelding voorkomt uit het Album Amicorum van Johannes van Amstel van Mynder (handschrift Kon. Bibl. uit 1600). Men ziet daarop de daken van de winkeltjes van Plantijn en Elsevier. En ook een afbeelding naar een schilderij in het Rijksmuseum, afgebeeld bij een artikel van Jhr. B.W.F. van Riemsdijk in *Eigen Haard* van 25 Dec. 1915. Rechts boven den muur ziet men het dak van Elsevier's galerij. Links komt geen dak meer boven den muur uit, zooals vroeger. Het venster is er nog, dat licht geeft in het huisje, dat in 1634 op verzoek van de pedellen werd gebouwd, ‘binnen aen de poort op de plaetse van de Academie, aen de slincker sijde als men inkomt - in 't welck syl. sich mette sceptra mochten begeven om drooch te blijven bij tijde van quaet weder’.

Plantijn heeft in 1586 ook nog twee huizen aan het Rapenburg gekocht, die Elsevier, wegens schuld aan Plantijn, moest verkoopen en Mei 1587 ontruimd hebben. Hij heeft daar dus niet gewoond.

November 1582. ‘Joncvrouwe Dieuwere van der Laen, wedue wijlen Joncheer Henrik van Assendelft, voor hairzelven ende als moeder ende voochdesse van hare kinderen, daervooren zij haer midtsdesen starc maect, in desen vergeselschapt mit Joncheer Johan Engenieuwelandt, haer schoonzoon ende gecoren voocht in deze zaicke. Ende bekende midtsdesen vercocht te hebben aen Sr. Chrisstoffe Plantijn zeeckere huysinghe ende erve, staende ende

gelegen binnen der voors. stad Leyden aen de Breedestraete opten houc van de Vrouwensteege mit twee huyskens ende haeren erven daerachter aen gelegen) die hij beyde eerst Meije toecomende zal aenvaerden).' Koopsom 3300 gl. van veertig grooten 't stuk.

In een brief van Plantijn aan G. de Cayas (31 Januari 1587) wordt ook over dat huis te Leiden gesproken. Daar wordt o.a. gezegd, dat Plantijn voor dien aankoop het noodige geld ontleende aan een 'zekere weduwe', die volgens Dr. J. Denucé 'Mamoiselle Diewoore van de Lan, weduwe van Henrick van Assendelft' was.

In *Pallas Leidensis* 1925, zegt Dr Molhuysen van Plantijn o. a,: Zijn verblijf te Leiden is slechts zeer kort geweest; begin Augustus 1585 maakte hij zich op voor de terugreis naar Antwerpen, dat toen nog door Parma belegerd werd. De directe aanleiding mag ontevredenheid geweegt zijn, dat hij de justification van Don Antonio van Portugal moest drukken, de reden is zeker bij hem, evenals bij Lipsius, dat hij, als katholiek, zich te Leiden niet thuis voelde. Een eerbiedwaardige lijst van de werken, welke hij in die drie jaren te Leiden heeft laten verschijnen, geeft Tiele.

Plantijn overleed te Antwerpen 1 Juli 1589. Zijn schoonzoon Jan van Morst (Johannes Moretus) werd zijn opvolger; de derde schoonzoon Guillaume le Be kwam aan 't hoofd van een drukkerij te Parijs. Zooals bekend, is de drukkerij, in 1875 door Antwerpen aangekocht voor 1.200.000 franc, thans typographisch museum Plantijn-Moretus, zonder wedergade.

Plantijn droeg November 1585 de drukkerij te Leiden aan zijn schoonzoon François Raphelengen, die met zijn oudste dochter Marguerite gehuwd was, over. Deze vestigde zich in het huis aan de Breestraat. Raphelengius was meer geleerde dan drukker: 'un savant et non un homme de métier', zeide zijn schoonvader van hem. Hij was orientalist, had, naar 't schijnt, omstreeks 1565 te Cambridge onderwijs in 't Hebreeuwsch gegeven en was later als corrector bij Plantijn gekomen.

Curatoren stelden hem 3 Maart 1586 tot ordinaris drukker van de Univesiteit aan op een salaris van f 200. - en benoemden hem 20 Juni tot extra-ordinaris-professor in het Hebreeuwsch (in plaats van Drusius, die naar Franeker vertrokken was) op een salaris van f 300. -, en 8 Februari tot ordinaris. 11 Juli 1593 werd zijn wedde als professor tot f 400. - verhoogd, boven de f 200. -, welke hij als drukker ontving. Zijn meeste uitgaven hebben tot

adres: Lugduni Batavorum Ex officina Plantiniana of (typis) Plantinianis apud Franciscum Raphelengium.

Franciscus overleed Juli 1597. Zijn erfgenamen verzochten 12 Augustus in het ambt van Academie-drukker te worden gecontinueerd, maar Curatoren wilden liever met één persoon te doen hebben en stelden zijn zoon Christoffel aan op dezelfde wedde. Het contract bepaalt, dat hij alles moest drukken, wat een professor wenschte uit te geven (niet al te letterlijk opgevat). Verder moest hij alle boeken, die de Universiteit noodig had, uit Francfort doen komen volgens vast tarief.

Hij overleed 17 December 1600, zijn broeder François, die katholiek gebleven was, (de vader en Christoffel waren calvinist geworden) zette de drukkerij voort, maar werd geen Academie-drukker. De zaak ging echter niet best en in 1619 sloot hij haar en verkocht 14 October van dat jaar, wat hij aan boeken in magazijn had. De Syrische. Aethiopische, Samaritaansche, jolie Hebreeuwsche en Ascendonica cursiefletters van de drukkerij had hij in 1619 aan Erpenius verkocht. Het huis aan de Breestraat is in 1626 verkocht.

Inderdaad komt dan ook in het Bonboek, Gasthuysvierendeel, fol. 269, (Gem.-archief Leiden) de overdracht d.d. 1 Mei 1626 voor van een huis, gelegen aan de Breestraat, hoek Lange Vrouwensteeg, door de erfgenamen van Mr. Franchoys van Raphelengii ten behoeve van ‘juffr. Johanna van Duvelandt, wedue wijlen de heere Dirck van der Nath’ voor de som van 16600 gulden.

De geschiedenis van het huis gaat nu verder naar het Heilige Geest-Hofje van Sprongh. Het huis werd door de erfgenamen van voorn. weduwe wijlen Dirck van der Nath ‘vercoft aan den heer Thymanus Sprongh, belast met de voors. pachten, bovendien om XXI m. gulden gereet gelth, 5-6-1666’, zooals de overdracht in het reeds genoemde bonboek op folio 269 luidt. Na den dood van Thymanus Sprongh wordt het huis ‘bij scheyding, onderhant verleden op den 25-2-1670 tusschen Cornelis Sprongh ende Jacobus Sprongh, gebroeders, beyde erfgename van d'heer Thymanus Sprong, aenbedeelt Cornelis Sprong, voornoemt, volgens extract enz. De huysinge met de kelders, daeraen behoorende, met deszelfs drie in en uytgangen, soo op de Bredestraet, Vrouwesteegh als Rhijn.’

Deze Cornelis Sprongh is in 1692 de stichter van het Hofje aan de Breestraat in de voormalige woning en drukkerij van Plantijn.

Cornelis Sprongh zegt in zijn testament hieromtrent het volgende: ‘wille ende begere, dat mijn huys op de Bredestraet binnen de stadt Leyden, daer de Heilige Geest boven in de gevel staet, naest mijn grote huys, waerin ick self woon, nae mijn overlyde altoos sal werden bewoont bij seven oude vrouwspersonen, sijnde Weduwe ofte Vrysters, ende oud boven de vijftich jaeren’. Dus er werden zeven kamers gesticht voor Roomsch-gezinde vrouwen.

Verder ‘dat de oude Luiden opden 21e September en 21e October, sijnde mijn en mijns vrouws geboortedag, sullen hebben een glaesje wijn.’

HOFJE HEYLIGE GEEST OF SPRONG 1787
(Gecop. gem.-archief Leiden, H.J. Jesse, Oct. 1933)

Voorts ‘gelijk mede onverkoft sullen blieven aen het zelve huis, mijne graven in de St. Pieterskerk tot Leyden. Des sullen mijn Broeder en syn Vrouw en kinderen daerin begraeven mogen werden, gelijk mede in de voorzeide huysen fatsoenlijke luiden woonen, dezelve sullen mogen werden begraven en dat vol sijnde, sullen de beenderen werden begraven in de andere graven etc.’[1)]

Volgens eene gekleurde potlood-teekening van 1787, in het Gem.-Archief te Leiden, was het geheel, hoe verminkt al, toen nog in den ouden toestand en men kan uit die teekening opmaken hoe

1) Ook Roomsch-gezinden werden in protestantsche kerken begraven.

oorspronkelijke toestand geweest kan zijn, n.l. een toegang en zeven bogen, waarin vensters, overeenkomende met de zeven kamers ‘naast mijn grote huys’.

In 1850 was het hofje zoo bouwvallig en ook te klein geworden, dat de toenmalige regenten van de stad Leiden kregen of kochten een ledig erf, ontstaan door 't springen van 't kruitschip in 1807 aan 't Rapenburg, hoek Douzastraat, waarop om een pleintje, doch met ramen naar de straatzijde, veertien huisjes gebouwd werden, dato 1851. Ook dit hofje is sedert eenige jaren afgebroken en door een mooi, modern ingericht hofje vervangen.

Na 1851 heeft men een gedeelte van het voormalig hofje aan de Breestraat afgebroken en hiervan een tuin gemaakt voor de studentensocieteit op den hoek van de Vrouwensteeg.

GEDEELTE GEVELTJE TE DELFT
October 1933
H.J.J.

Een gedeelte was in stand gebleven, n.l. twee vensters met deur in het midden, wat enkele oude inwoners van Leiden zich wellicht nog zullen herinneren. Het werd omstreeks 1875 door de studentensocieteit aangekocht voor f 5000.

In 1875 heb ik als jongen van 15 jaren dit overgebleven geveltje voorzichtig zien afbreken en in schuiten laden, bestemd voor

Delft, waarvan men toen niets begreep. De oorzaak hiervan was, dat Prof. Gugel te Delft de Studentensocieteit Minerva zou bouwen op de plaats van de drukkerij Plantijn, later Heilige Geest-Hofje, hoek Vrouwensteeg. Aan Prof. Gugel is het te danken, dat 't geveltje van den ondergang is gered geworden. Hij heeft 't doen opbouwen tegen een blinden muur op de binnenplaats van de Polytechnische school (thans Technische Hoogeschool) te Delft. Aan den gevel van de Studentensocieteit kan men bemerken, dat Prof. Gugel door 't geveltje geinspireerd is, ofschoon 't geheel zwaar is van den gemoedelijken Duitschen Hoogleeraar.

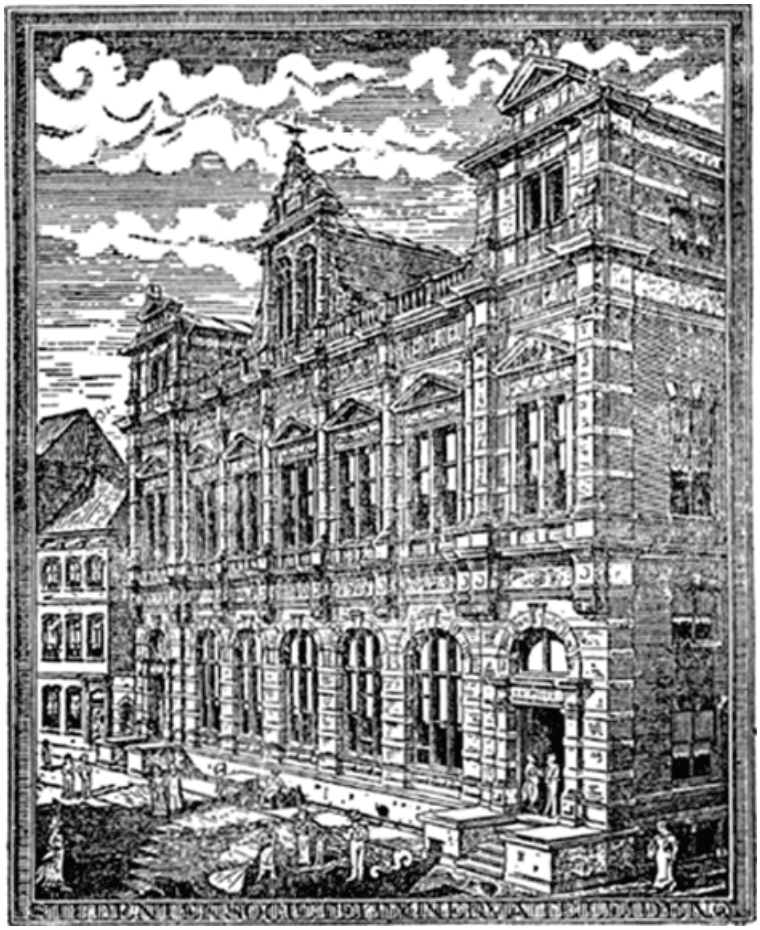

1883
H.J. Jesse

Latere jaren kwam ik nog dikwijls langs 't geveltje op de binnenplaats, om naar het college te gaan, dat v.d. Kloes, later hoogleeraar, toen op den zolder van een achtergebouw gaf. Vandaar dat 't geveltje steeds mijn aandacht behouden heeft en ik hoop dat het

nog eens in Leiden als werkelijke gevel voor een gebouwtje zal dienst doen.

Uit architectonisch oogpunt is het overgebleven deel van den gevel zeer merkwaardig; men treft dien stijl in Holland niet veel aan uit den tijd van François I, 1515-1547. Deze stijl, genaamd François Premier, wordt gekenmerkt door een pilaster-stelsel, veelal met gedrukte bogen. Het kasteel Chambord o.a. is in dien stijl gebouwd. De bogen waren dikwijls heel fijn geprofileerd en doen denken aan Gothische blindbogen. De pilasters zijn sierlijk behandeld en uitgediept; vooral zijn zij in Frankrijk met rijk gebeeldhouwde

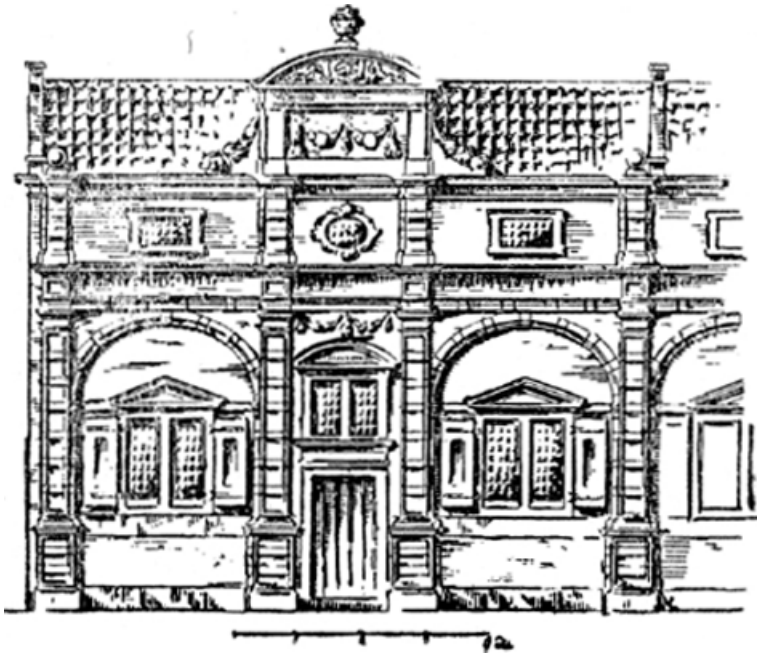

RESTAURATIE-TEEKENING VAN HET HOFJE HEYLIGE GEEST OF SPRONG
Leiden, Febr. 1933
H.J. Jesse

kapiteelen en verder beeldhouwwerk voorzien. Verder fijn geprofileerde Renaissance kroonlijsten en architraven met verkroppingen boven de pilasters, waardoor strengheid vermeden werd. Op de verdieping wordt 't pilasterstelsel herhaald.

Bij den Leidschen gevel is een athiek met kleine, rechthoekige vensters toegepast, afgewisseld door ovalen (oeil-de-boeuf) en boven den ingang door een opzet met pilasters met een gebogen fronton bekroond door gebeeldhouwde wangen. Boven den vijfden boog is dan nog een driehoekig fronton, waaruit volgens de teekening

van 1787 't aantal van zeven bogen, waarin vensters, is op te maken. Het geheel, gemetseld in diep-rooden baksteen met talrijke zandsteenbanden doorweven en voorzien van vele cornissen van lijsten, met boven elke venster een zandsteenen driehoekig fronton en zijne vele gekleurde luikjes, moet aan de zonzijde van de Breestraat een schitterend rijken en levendigen indruk gemaakt hebben.

Voor wien of door wien dit Leidsche gebouw gesticht is, is tot heden onbekend.

Volgens den bouwstijl moet het gebouwd zijn tusschen 1530 en 1540. Het geheel wekt herinnering op aan Maison François Premier te Moret nabij Fontainebleau, gebouwd in 1527, en in de vorige eeuw afgebroken en weer opgebouwd aan den Seine-oever te Parijs, nabij de Champs Elysées. Ook te Orléans bestaat een huis François Premier, gebouwd in 1536, dat met voornoemd huis eenige overeenkomst bezit; doch beiden missen de prachtige wisselende kleur van den Hollandschen baksteen en zandsteen. Het is de overgang van de late Gothiek naar de Renaissance, waarin de Gothieke gedachte nog heerscht, doch Renaissance-vormen aanneemt.

Naschrift. Op mijn vraag aan den Conservator deelde de heer Maurits Sabbe van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen mij mede, dat in het groote werk van zijn voorganger M. Rooses alles, wat bekend was over Plantijn te Leiden, is opgenomen.

De heer Maurits Sabbe schreef mij o.a.: ‘Wat echter in uw schrijven voor ons nieuw is en bijzonder belang oplevert, is: 1^{e} de verkoop van het huis in de Breestraat door de erven van F. van Ravelingen aan Juffr. Joanna van Duvelandt in 1626, en vooral 2^{e} de teekening, een gedeelte van het huis uit de Breestraat voorstellende, zooals het was toen Plantin er woonde. Hier zijn geen teekeningen van het huis in de Breestraat te Leiden voorhanden. Alles wat U over het uitzicht van dit huis bekend maakt is nieuw voor ons. Ook meen ik niet, dat Plantin dat huis zoo heeft laten bouwen. Ware dit laatste het geval, er zou in het archief alhier wel eenig spoor van te vinden zijn’.

Verder betuig ik Mej. Versprille mijn bijzonderen dank voor hare welwillendheid en hulp bij mijne nasporing op het Gemeente-Archief te Leiden door H. Ed. bewezen.

Leiden.

H.J. JESSE, Architect.

Drie brieven van de gebroeders Verdussen.

Door de zorgen van den heer conservator van het Plantijnmuzeum, Prof. Dr. Maurits Sabbe, verscheen voor enkele maanden in de serie der Antwerpsche Bibliophielen (n° 37) het eerste deel der Briefwisseling van de gebroeders Verdussen 1669-1672.

Het stadsarchief te Turnhout (doos, Latijnsche school n° 1700) bevat drie brieven van de Verdussen's, welke in deze collectie niet voorkomen.

Deze brieven dateeren resp. van 5 Aug. 1666, 11 Sept, 1676, 27 Sept. 1677. De eerste is gericht aan den heer Ivo Van Laer, de twee andere aan Jacobus Jaspers (alias Gaspers), beide kanunnikken van de priorij van Korsendonk, de eerste procurator, de tweede rector aan het stedelijk Latijnsch college te Turnhout.

Deze brieven werden geschreven door Hieronymus Jansz. Verdussen, in opdracht van zijn vader, vermoedelijk Jan Baptist I. Zij vergezelden de jaarlijksche aflevering van de prijsboeken, bestemd voor het college te Turnhout. Hoofdzakelijk bevatten zij dan ook de daarbij behoorende rekening. Tevens wordt er een verklaring gegeven der vriendelijkheden, die Jan Baptist Verdussen als geslepen zakenman, bij het klaar maken der verzending, aan den dag gelegd had. Ongelukkig, noch de prijsboeken, noch de prenten worden bij hun naam vermeld. Ook de prijs wordt slechts globaal aangegeven, zoodoende dat er uit deze brieven niet veel bibliographische bijzonderheden te rapen zijn. Zij leeren ons nochtans dat de Verdussen's[1)], die het monopool bezaten van de schoolboeken, die door de Augustijnen gebruikt werden, ook, althans in de tweede helft der 17^{e} eeuw. de cliënteel hadden der Windesheimer priorij van Korsendonk en de prijsboeken leverden voor het Latijnsch college te Turnhout, waar door de Korsendonkers onderwezen werd.

Brief I laat verstaan dat Verdussen reeds vele jaren vóór 1666 de prijsboeken leverde. Een naschrift geeft een interessante actua-

1) De Gulden Passer, 1925, bl. 118; M Sabbe, o.c., bl. XXXVII.

liteit over de Britsch-Hollandsche oneenigheden. Brief II geeft nog een staaltje van de kortingsmethode, die van toepassing was in den handel der Verdussen's. Brief III spreekt van ‘eenige nieuwe catalogus van diversche nieuwe boecken’, waarvan het niet onaangenaam is, het bestaan te kennen, aangezien de eerste cataloog door Kan. Le Clercq vermeld, eerst van 1720 dateert[1].

Het Latijnsch college te Turnhout werd begonnen in 1637 en van 1645 tot 1761 bestuurd door de heeren van Korsendonk. Ivo van Laer, van wien er spraak is in de brieven, was prior van Korsendonk van 1670 tot aan zijn dood in 1678. Jacobus Jaspers, Antwerpenaar van geboorte, was rector der Latijnsche school van 1660 tot 1680. In 1670 werd hij tot prior benoemd doch diende reeds een paar weken nadien zijn ontslag in om het rectoraat van de Latijnsche school te Turnhout te hernemen.

L. CEYSSENS, O.F.M.

1) Le Clercq, Les Catalogues des Verdussen, Imprimeurs-Libraires et Bibliophiles in De Gulden Passer, X, 1932, bl. 137-258.

Bijlagen.

I.

[Antwerpen] 5 Augusti 1666.

... zende[1)] par brenger deses dese ondersthaenden boecken ende prysen van belden volgens het getal van het voorleden jaer, welck getal der selve de voorleden jaren is excederende soo een in folio als van eenighe in 8.

Wij senden UL nu soo schoone ende groote boecken alser oyt voor desen gesonden syn geweest soo dat wy niet wel toecomen de selve tsamen met de binsels voor 50 guldens te geven, geconsidereert dat de binsels wel costen ende oock het sydelint ende belden.

Waer in wy V.R. alhier voorderen connen dienen gelieft te commanderen ende zullen V.R. altyt seer ghetrouwelycken dienen ende blyven naer ootmoedighe gevuldens.

R.V. ootmoedighe dienaers,
Jeronymus Jans. Verdussen.

7	boecken in folio.
6	boecken item in quarto.
16	boecken item in octavo.
18	groote belden daer onder 4 dobbel.

Alles samen netto 50 guldens.

Men heeft hier heden en gisteren seer dapper op zee hooren schieten soo dat de Engelse ende Hollantse vloten wederom heftigh aen malcanderen geraeckt zyn, men verlanght hier seer na den uytval, maer tot dato en isse gans gheene tydinghe van ingecomen, t'gene nu dagelycx verwacht wort.

Adres: Eerweerdighe Heer Myn Hr Yvo Van Laer procurator van het collegie tot Turnhout. Met 2 paxkens boecken ende 1 rolleken.

II.

Myn Hr Jacobus Jaspers.

Jhs Ma Ady Antwerpen 11 Septembris 1676.

Eerweerdighen Heer,

Hier nevens zende ick U.E. de ordinarische premia voor de studenten alles wel gebonden, de welcke U.E. my heeft doen gereet maken ende ick hebbe achter volgens U.E. ordre daer 6 in-octavo meer als den ordinaris by gedaen ende ick en stelle U.E. de selve daerom niet hooger in prys als den ordinaris denckende datse het toecomende

1) Het opschrift en de eerste helft van den eersten regel zijn gansch onleesbaar geworden.

iaer wederom tot haer ordinaris getal zullen gebracht worden, d'welck U.E. dient tot zyn governo.

Yets anders voor vallende daer ick U.E. eenigen dienst can in doen ghelieft my maer te commanderen ende ick zal toonen dat ick ben
Myn Heer

U.E. ootmoedighen dienaer uyt name van myn vader Hieronymus Verdussen.
Ghetal vande premia.

6	in folio.
6	in quarto.
24	in octavo ende duodecimo.
18	Belden daer 4 dobbel onder.

Bedraegende samen s. 50 guldens[1].

III.

Hr Jacobus Gaspers.

Laus Deo ady Antwerpen den 27 7ber 1677.

Eerweerdighe Heer,

Volgens de ordre van V.R. van 5 courant soo sende V.R. hier par brenger deses de ordinarise pryzen volgens de onderschreven specificatie, de welcke V.R. alles wel ende net gebonden sal vinden ende sende V.R. het ordinarie getal soo der boecken als der belden, yets meer vandoen hebbende gelieft te ontbieden.

Voorderen sende V.R. hier mede eenige nieuwe catalogus van diversche nieuwe boecken, die ick V.R. bidde aende meesters ende confratres te thoonen, om te sien oft daer niets in en is dat hun dienstigh soude mogen wesen, geloove dat de meesters van de scholen daer al yets van hunnen dienst zullen in vinden ende yets vandoen hebbende gelieft te ontbieden.

Ick bidde V.R. dese catalogus meden aenden Eerw. Heer Prior in Corsendonck oock mogen toegesonden worden, op dat hy de selve oock eens mach nasien ende ofter yets in ware daer hy genegentheyt toe soude hebben om op de bibliothecque te stellen, waer van ick voor desen wel de eere hebbe gehadt de selve met eenige boecken te augmenteren ende nu in eenige jaren daer gheene occasie toe en hebbe becomen d'welck dese quade orloghs tyden ben toeschryvende. Soo dan als de Heeren in toecomende eenighe boecken zyn vandoen hebbende, bidde die van my mogen ontboden worden, en ick sal altyt trachten om de Heeren in alles seer getrouwelycken te dienen, ende sal blyven naer myne ootmoedighe gevuldens.
V.R. ootmoeghen dienaer

1) Een andere hand, vermoedelijk van den rector, heeft erbij gevoegd: Item noch voor 3 guldens. Deze brief, evenals de twee andere, werd als specificatie ter betaling ingeleverd aan den burgemeester.

Heronymus Verdussen.

Premia, alles wel gebonden in horn met sydelinten.

6	boecken in folio.
6	boecken item in 4°.
20	boecken item in 8°.
4	boecken item in 12°.

14	belden in folio.
4	dobbel belden van 2 folen.

Alles te samen bedragende vyftigh guldens[1].

Ick bedancke V.R. grootelycx over de betalinghe vande dryen vyftigh guldens die V.R. my door sekeren goeden heere heeft gelieven te senden tot voldoeninghe van de praimia van het voorleden jaer 1676 waer van aen dito Heere eene quitance hebbe gegeven.

Adres: Eerweerdighe Heer Myn Hr Jacobus Gaspers, Rector van het collegie tot Turnhout met twee packen boecken en een rolleken.

1) Een andere hand, vermoedelijk van den rector, heeft hier bijgevoegd: Item voor de vracht eenen gulden saemen 51 guldens.

In memoriam

Louis Polain.

On a parlé quelquefois de ‘Martyrs’ de la bibliographie.

Jamais ce titre, à la fois glorieux et pitoyable, n'a été plus mérité que par feu Louis Polain, car il éprouvait comme les vrais martyrs une âpre joie dans la souffrance, une allégresse dans le sacrifice.

Tout ce qui pour le commun des mortels fait la douceur de la vie, il l'avait sacrifié á son amour du livre. Il n'avait aucun besoin. A le voir dans sa chambrette, rue Madame à Paris, tout encombrée de livres, de dossiers, de papiers et de fiches, on pouvait se croire dans la cellule d'un moine. Et c'est bien à ce qu'on apelle un travail de bénédictin que fait songer l'oeuvre de Louis Polain. OEuvre de patience d'abord, de méthode, de scrupuleuse exactitude ensuite et enfin, oeuvre de longue haleine et qui suppose non seulement de très nombreuses heures d'application, mais encore de vastes connaissances approfondies et précises.

A la mort de Mademoiselle Marie Pellechet qui s'était chargée de dresser le catalogue des incunables des bibliothèques françaises, ce fut Louis Polain qui continua l'ouvrage inachevé et l'on désigne actuellement par: Pellechet le tome I de ce catalogue et par Pellechet-Polain les tomes II et III.

Se figure-t-on ce que représente de recherches, de vérifications, de comparaisons, de flair même, la composition d'un catalogue d'incunables? Pour s'en faire une idée, qu'on lise l'Introduction que M. Polain lui-mème a donnée à son *Catalogue des Livres Imprimés au quinzième siècle des Bibliothèques de Belgique,* qui fut publié en 1932 par la Société des Bibliophiles de Belgique. On y verra d'abord que l'auteur a vu par lui-même ‘la presque totalité des volumes décrits dans ce catalogue’, et il y en a plus de 4000. A chacun d'eux est consacrée une notice qui comprend: 1° le nom de l'auteur, le titre de l'ouvrage décrit, ou, s'il y a lieu, des divers écrits principaux contenus dans une même édition, avec le nom de leurs auteurs. Enfin l'adresse typographique, lieu d'impression, noms d'imprimeurs ou libraires et dates, 2° la collation de l'édition, 3° la

description proprement dite, 4° l'indication des exemplaires existant dans les diverses bibliothèques.

Or, ces incunables sont écrits en latin, en grec, en hébreu, en français, en flamand, en espagnol, en italien. Les noms d'auteurs sont parfois supposés, et chaque fois qu'il a pu, M. Polain a rectifié l'indication du livre; certains ouvrages sont anonymes, d'autres sont mal datés. Tout cela, comme on le voit, demande un examen minutieux et de longues recherches. Saura-t-on jamais ce que les travailleurs doivent à ces patients chercheurs qui dressent pour eux des catalogues et des inventaires? Sommes-nous assez reconnaissants aux De Bure, aux Quérard, aux Barbier, aux Cohen, aux Nyhoff, aux Hain, aux Campbell, aux Dahlmann Waitz, aux Lanson, aux Pellechet et aux Polain pour les services qu'ils nous rendent? On n'admire pas assez les véritables érudits. Ils cultivent et nous nous nourrissons de leur pain. Et il est juste de rendre un pieux hommage à la mémoire de ces probes et modestes ouvriers de la science, sans le dévouement desquels bien des grands travaux ne pourraient jamais voir le jour. Qu'un érudit aussi savant que feu Louis Polain ait consacré les meilleures heures de sa vie à un travail ingrat et pénible pour élever à la gloire les Lettres et de l'Imprimerie des monuments comme le Pellechet-Polain et le Catalogue des Incunables de Belgique ne surprendra pas ceux qui comprennent l'importance du travail désintéressé.

Et s'il faut toujours tenter de dégager dans un homme, ou dans une oeuvre, ce qui est digne d'amour, la vie ascétique de cet austère bibliographe, qui était dans le privé un Liégeois jovial et spirituel, est une leçon digne de l'antique. Une vie entière consacrée avec une abnégation monacale à un idéal de travail et de probité intellectuelle, sans aucun souci de profits matériels ou de vanité, est un exemple assez rare aujourd'hui pour qu'on le cite et qu'on s'incline avec une respectueuse émotion devant la tombe de celui que l'amour du Livre brûla d'une si vive ardeur.

Baron DELBEKE.

Notice bibliographique des oeuvres de Louis Polain.

1° Catalogue de la Bibliothèque du Musée Th. Dobrée (de Nantes) t. II. Imprimés. 1e partie, Nantes 1903, 8°, XI-610 pp.

2° Catalogue général des Incunables des Bibliothèques de France, publiée par Melle Marie Pellechet. L. Polain continua l'ouvrage

interrompu par la mort de Melle Pellechet. Il publia en 1905 le t. II et en 1909 le t. III qui s'arrête aux deux tiers environ de la lettre G.

3° Marques des Imprimeurs et Libraires en France au XVe siècle. Paris E. Droz, 1926, 4°, VIII-207 pp.

4° Catalogue des Livres imprimés du XVe siècle des Bibliothèques de Belgique. Bruxelles, Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique, 1932, 4 vol,, gr. 8°. Les tables, qui achèvent ce catalogue, constituent une oeuvre originale susceptible de rendre les plus grands services.

M. Polain a écrit encore plusieurs articles dispersés dans plusieurs revues, et donna aussi des conférences, dont une à Anvers en 1926, á l'occasion du 50e anniversaire du musée Plantin-Moretus, sur: les Imprimeurs anversois et Plantin.

Fernand van Ortroy.

La bibliographie, l'histoire de nos vieilles impressions et celle de nos vieilles cartes, doivent beaucoup à l'érudit scrupuleux, laborieux et modeste qui s'est éteint à Blankenberghe, le 27 août 1934, à l'âge de 78 ans. Dans un recueil consacré à ces disciplines, il importe d'évoquer un instant sa mémoire et de rendre à son activité scientifique l'hommage qu'elle mérite. Ce devoir s'impose d'autant plus, que Fernand Van Ortroy collabora au *Compas d'Or* et lui donna deux de ses meilleurs travaux: l'un, en 1924, traitant d'une dynastie d'imprimeurs, *Les Van Bomberghen d'Anvers,* l'autre, en 1929, consacré à une famille de cartographes, *Les Verbist.*

Nous touchons ici les deux domaines auxquels cet ancien officier de cavalerie, devenu en 1899, à quarante-trois ans, professeur de géographie à l'Université de Gand, consacra le meilleur de ses efforts: le passé de notre typographie, d'une part, les grandes figures et les oeuvres importantes de l'école cartographique des anciens Pays-Bas, de l'autre. Quiconque s'est quelque peu occupé de ces sujets, sait, d'ailleurs, quels liens étroits les unissent, particulièrement pour ce qui concerne le XVIe et le XVIIe siècle.

En dehors de l'article déjà cité, sur les Van Bomberghen, de quelques comptes-rendus et de notices parues dans la *Biographie Nationale*, l'apport principal de Van Ortroy à l'histoire de notre

typographie est constitué par sa *Contribution à l'histoire des imprimeurs et des libraires belges établis à l'étranger:* série d'articles où la minutie des descriptions bibliographiques n'a d'égal que la conscience avec laquelle sont établies les données biographiques (*Revue des Bibliothèques*, 1924, 1925, 1926).

C'est aussi le caractère bio-bibliographique qui domine dans les travaux consacrés par Van Ortroy aux anciens cartographes de notre pays, et même de l'étranger: *Bibliographie sommaire de l'oeuvre mercatorienne (Revue des Bibliothèques*, 1918-1920), *Bi0-Bibliographie de Gemma Frisius...* (Bruxelles, 1920), *Notes préliminaires pour la bibliographie d'Abraham Ortelius (Bulletin de la Société Royale Belge de Géographie,* 1914-1919), *Bibliographie de l'oeuvre de Pierre Apian (Bibliographe moderne,* 1901), *Chrétien Sgrooten (Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique,* 1923), *L'oeuvre cartographique de Gérard et Corneille De Jode* (Gand, 1914), *Jean Van Schille... (Fédération archéologique et historique de Belgique, XXIe Congrès,* Gand 1913; *Annales*, II), l'article déjà cité sur les Verbist... Et nous ne faisons état, ici, que des publications les plus essentielles.

En accomplissant cette oeuvre, toute de rigueur, de minutie, de soin, en recherchant, en identifiant, en classant les cartes anciennes, en établissant leur origine ou leur filiation, en déterminant le *curriculum vitae* de leurs auteurs, Van Ortroy a jeté les bases solides de l'histoire de notre cartographie et il a même contribué à fixer ou à étendre celles de l'histoire de la cartographie allemande. Avec le désintéressement du vrai savant, il a travaillé pour les autres. On se tromperait, cependant, si l'on voyait en Van Ortroy exclusivement un bibliographe. Il a montré par plus d'un travail ce dont il était capable en fait d'histoire ‘interne’ de la cartographie. Son étude sur la plus ancienne carte gravée de la Flandre (*Carte de Flandre de 1538, publiée à Gand par Pierre van der Beke...* Gand, 1897), son aperçu d'ensemble sur l'*OEuvre géographique de Mercator (Revue des questions Scientifiques*, 1892-1893), ses recherches sur *Les sources scientifiques de la géographie mercatorienne (Mélanges... Henri Pirenne,* II, Bruxelles, 1926) en portent témoignage.

L'histoire de la cartographie des anciens Pays-Bas était le vaste sujet auquel Van Ortroy rêvait de consacrer un grand livre, qui eut été le couronnement de sa carrière. Le rêve a reçu, tout au moins, un commencement de réalisation. En tête de l'excellent cata-

logue de *l'Exposition de la cartographie belge aux XVI*e, *XVII*e *et XVIII*e *siècles, organisée au Musée Plantin-Moretus à l'occasion du Cinquantenaire de la Société Royale de Géographie* (Anvers, 1926), Van Ortroy a placé une copieuse introduction, qui constitue la meilleure des initiations à l'étude de cet admirable sujet.

Pour tous ceux qui ont connu Van Ortroy, l'image de l'homme se superpose à celle du savant. A la conscience, à l'ardeur au travail, à la perspicacité de l'un, correspondent la bonté, la loyauté, le patriotisme de l'autre. Ses collègues, ses élèves, ses amis ne lui rendent pas uniquement hommage en pensée: ils lui conservent une place dans leur coeur.

F.L. GANSHOF.

Nieuwe uitgaven - Nouvelles publications.

Catalogue des manuscrits conservés à Namur, par Paul Faider, avec la collaboration de MM. Ferdinand Courtoy, le chanoine J. Schmitz, l'abbé Elie Voosen et le R.P.H. Moretus-Plantin, S.J. Gembloux, J. Duculot, 1934. 585 pp. gr. in-8. **(Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de Belgique,** ***volume I). Prix: 125 francs pour la Belgique; 30 belgas pour l'étranger. (Compte de chèques postaux 148411 de M. Paul Faider, à Gand).***

Une commission constituée, fin 1930, sous le patronage de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques de l'Académie royale de Belgique, s'est proposé le but, hautement louable, d'inventorier une partie de notre patrimoine intellectuel à laquelle les chercheurs n'avaient que difficilement accès jusqu'à ce jour, à savoir les manuscrits conservés dans les différents dépôts de notre pays.

Le grand public ignore en général les richesses qu'abritent nos biblothèques publiques et privées; seuls les chercheurs qui, de par leurs travaux, sont amenés à y avoir recours, connaissent les trésors qu'elles recèlent, mais souvent de façon incomplète, à défaut de catalogues convenables. C'est cette lacune que la Commission académique veut combler. Pour ce qui est des bibliothèques communales, souvent fort riches en manuscrits, incunables, et ouvrages anciens, on sait qu'elles doivent le plus précieux de leur fonds ancien à la suppression, sous la Révolution française, des institutions religieuses et à la concentration des bibliothèques de celles-ci au dépôt du chef-lieu du département.

La Commission du Catalogue des manuscrits des bibliothèques de Belgique se propose de publier l'inventaire de tous les dépôts de notre pays, à l'exception cependant de celui de la Bibliothèque royale dont il existe un catalogue moderne, excellent, en 11 volumes, dressé par le R.P.J. van den Gheyn, S.J., en 1901-1927.

En confiant à M. Paul Faider, docteur en droit, professeur à l'Université de Gand, actuellement conservateur du Château de Mariemont, les délicates fonctions du secrétariat, la Commission académique ne pouvait faire un meilleur choix, car M. Faider s'était

déjà distingué auparavant, en 1931, par la publication du catalogue des manuscrits de la bibliothèque publique de Mons, paru en dehors de la collection projetée par la Commission académique[1]. A peine investi de ses nouvelles fonctions, M. Faider entama le dépouillement des différents dépôts existant à Namur, et c'est le résultat de ce travail patient et laborieux qui constitue le premier volume du Catalogue général des manuscrits de Belgique. Nous ne pouvons que regretter, au point de vue de l'unité de la publication, que l'inventaire de Mons n'ait pas paru dans la même série, mais c'est là une considération d'ordre purement bibliographique, ou bibliophilique.

Le Catalogue des manuscrits, conservés à Namur, entièrement inédit, comprend la description de 659 manuscrits, du IXe au XVIIIe siècle, provenant pour la plupart des anciennes abbayes et monastères d'Andenne, Brogne (Saint-Gérard), Floreffe, Florennes, Jardinet (Walcourt), Marche-les-Dames, Saint-Hubert, Salzinnes, Waulsort, etc. et des établissements religieux de Namur, Bouvignes et Dinant. Ont été dépouillées les bibliothèques suivantes:

1. celle du Musée archéologique de Namur, avec la collaboration de M.F. Courtoy, conservateur de ce Musée, et comprenant le fonds de la ville (287 ms.) et celui de la Société d'archéologie (145 ms.);
2. celle de l'Evêché de Namur, avec la collaboration du chanoine J. Schmitz, secrétaire de l'Evêché, inventoriant le fonds du chapitre cathédral (8 ms.) et celui du Musée diocésain (67 ms.);
3. celle du Grand Séminaire, avec la collaboration de l'abbé E. Voosen (122 ms.);
4. celle du Collège de N.-D. de la Paix (4 ms.) et la Bibliothèque des belles-lettres, 59, rue de Bruxelles, à Namur (26 ms.), avec la collaboration du R.P.H. Moretus-Plantin, S.J.

Une courte notice historique, très documentée, précède l'inventaire de chacune de ces institutions; l'ouvrage se termine par un index général, commun à tous les fonds namurois.

Cet ouvrage, édité avec le plus grand soin, avec beaucoup de méthode et de clarté, constitue une documentation indispensable pour tous ceux qui s'occupent d'études historiques, hagiographiques, paléographiques; il intéressera également ceux qui aiment le livre

1) Universiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit der wijsbegeerte en letteren, 65e aflevering.

en tant que production de l'esprit humain, ou comme manifestation artistique. Ajoutons que sa publication a été rendue possible grâce à l'appui généreux de la Fondation Universitaire, ce qui est une garantie de sa haute valeur scientifique.

Un deuxième catalogue (Bruges, par M. l'Abbé A. De Poorter), est sous presse, et sera suivi bientôt, espérons-le, par d'autres (Malines, Louvain, Courtrai, Tournai et Anvers). Par son ensemble, cette collection constituera un instrument de travail de la plus grande importance pour tous les chercheurs et les érudits.

Handelingen van het Tweede Wetenschappelijk Congres voor Boek- en Bibliotheekwezen. Gent, 31 Maart - 4 April 1932. Gent, Drukkerij Vyncke, 1933, 231 blzn. in-8°, met 10 buiten-tekstplaten en 11 figuren. Prijs: 25 fr. (Postcheckrekening 76533. Dr Louis Lebeer, Brussel).

Als een maatstaf van de cultureele herleving van Vlaamsch België moge de verzameling hoogst interessante studies gelden, die dit boek op het gebied van Bibliotheekwezen en bibliographie den lezer biedt, en tevens het feit, dat dit tweede congres van de jonge vereeniging der Vlaamsche bibliothecarissen (het eerste had plaats in 1930) een groot, een onbetwistbaar succes was.

Vlaanderen staat nu eenmaal in het teeken van de congressen, en deze tweede vereeniging van de bibliothecarissen werd gehouden, zooals de inleiding meldt, ‘in het groote raam der Wetenschappelijke Congressen in Vlaanderen en samen met het XXVIIe Vlaamsch Natuur- en Geneeskundig Congres, het XIIe Congres voor Verpleegkunde en Sociale Geneeskunde, de Ve Internationale Samenkomst van Vroedvrouwen en het IIIe Internationaal Vroedvrouwencongres, het XVIIe Rechtskundig Congres, het XIe Philologencongres, het VIe Economisch Congres, het IIIe Congres voor Land- en Tuinbouwkunde, het IIe Vlaamsch Technisch Congres, het I^e Congres voor Algemeene Kunstgeschiedenis en het I^e Congres voor Journalistieke Wetenschap’.

In een voortreffelijke openingsrede legt de voorzitter, Dr Maur. Sabbe, nadruk op de groote beteekenis van deze bijeenkomst, de onverhoopte belangstelling die zij in Noord en Zuid opwekte en die de leefbaarheid van deze congressen bevestigt, en brengt eenige

woorden van hulde aan allen die tot dezen bijval hebben medegewerkt.

De negen mededeelingen, die in dezen bundel in-extenso worden overgerukt, uitvoerig ontleden, zou ons buiten het bestek van deze recensie voeren; wij bepalen ons bij een kort overzicht, en geven de verzekering, dat zij allen het lezen overwaard zijn.

Vooraan komt de hoogst interessante bijdrage van Dr R. Apers, hoofdbibliothecaris der Gentsche Universiteitsbibliotheek, over de geschiedenis van deze wetenschappelijke instelling (blzn. 15-83); zij wordt opgeluisterd door 6 buiten-tekstplaten die, beter dan het beste pleidooi, spreken voor de dringende noodzakelijkheid deze belangrijke boekenverzameling (wellicht de tweede in ons land) in een behoorlijk en ruim lokaal onder te brengen.

Hierop volgt de diepgaande studie over ‘Lagere, middelbare en hoogere bibliotheken’ (blzn. 85-107) waarin bibliothecaris Ger. Schmook op het groot maatschappelijk belang van de bibliotheken wijst; hij betoogt hoe dit belang, vooral voor wat de volksbibliotheken betreft, van hoogerhand niet genoeg wordt ingezien, en hoe dringend het noodig is, de organisatie van de bibliotheken van allen graad naar eenzelfde stijgende lijn op te trekken.

Als nummer drie spreekt Lode Baekelmans, de bestuurder der Antwerpsche stadsbibliotheken, over de zusterinstellingen die hij in Kopenhagen heeft bezocht; wij vernemen daaruit, hoeveel wij van de Scandinavische landen onder opzicht van bibliotheekinrichting nog kunnen leeren (blzn. 109-117).

Thans komen vier buitenlandsche(Noordnederlandsche) congresleden aan de beurt: Dr L. Rummel, conservator bij de Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage, die ons onderhoudt over ‘De oudste Nederlandsche vertalingen van Jacob Boehme’ (blzn. 119-138), en Dr Burger, leeraar bij de Hoogere Burgerschool te Rotterdam, die spreekt over de boekillustratie van fantastische reisverhalen’ (blzn. 139-147, met 4 buitentekstplaten); vervolgens Mej. R. Pennink, wetenschappelijke assistente bij de Koninklijke Bibliotheek 's-Gravenhage, die handelt ‘Over enkele teksten in Noord-Nederlandse incunabelen’ (blzn. 149-164), en er op wijst, hoe de incunabelen wel vaak beschreven, doch over het algemeen niet gelezen worden, een ongelijk, want onder opzicht van taalkunde en letterkundige geschiedenis vindt men er heel wat interessante.

Haar collega, de heer D.J.H. ter Horst, in zijn ‘Bibliogra-

phische geschiedenis van een varkenstestament' (blzn. 165-174), doet ons de verschillende drukken en uitgaven kennen van deze bekende studenten-verlustiging, terwijl de geleerde Haagsche bibliografe, Mej. M.E. Kronenberg, ons een van onze Vlaamsche drukkers beter doet kennen in haar voortreffelijke verhandeling over 'Robert de Keysere als drukker in Gent en in Parijs (1511-1514)' (blzn. 175-200, met 11 afbeeldingen). Om te eindigen, een kwestie die in het brandpunt staat van de bibliothecaris-middens: 'Hoever staan we met den algemeenen Belgischen catalogus' (blzn. 201-217), door Dr J. Vanderheyden, bibliothecaris bij de Koninklijke Bibliotheek, Brussel, welke verhandeling een waar programma is.

Hiermede is op het essentieele van dit boekdeel gewezen. Dat het bovendien een verslag over de werkzaamheden van het Congres bevat, hoeft nauwelijks vermeld, evenmin dat zijn uiterlijke vorm, door zijn keurige afwerking, eere doet aan de persen van den Gentschen drukker Vyncke.

Documents inédits sur l'histoire de l'imprimerie à Malines. 1639-1810. Par le chanoine Léopold Le Clercq, bibliothécaire-adjoint à l'Université de Louvain. Malines, H. Dierickx-Beke fils, 1934. 84 pp. in-8°, 1 planche hors texte, 1 figure.
L'imprimerie Hanicquienne à Malines (1778-1855), par Léopold Le Clercq, bibliothécaire-adjoint à l'Université de Louvain. Malines, H. Dierickx-Beke fils, 1934. 31 pp. in-8, 1 fig. (Extrait des Collectanea Mechliniensia, mars 1934).

M. le chanoine Le Clercq n'est certes pas inconnu des lecteurs de notre revue, qui tous connaissent sa grande érudition et son talent consommé de bibliographe critique et minutieux.

Il vient d'offrir à la curiosité du bibliophile, coup sur coup, deux études sur l'imprimerie malinoise. La première, de loin la plus étendue, nous apporte de nombreux renseignements fort intéressants sur un grand nombre d'imprimeurs malinois tels que Pierre, Robert, Jean et André Jaye (avec quelques marques typographiques et un tableau généalogique), Gisbert Lints, Jean-Baptiste Zibs, Claude Schoevaerts (imprimeur bruxellois, ayant travaillé quelque temps à Malines), Laurent et Jean-François van der Elst, Jean-

Baptiste Leplat, Jean-Baptiste Verbruggen et Godefroy Huet. Accessoirement, il nous parle aussi de quelques libraires et relieurs, tels que Werner Beeckmans, Chrétien van Lom (de La Haye), Chrétien et Pierre Jeghers et d'autres.

La deuxième étude est consacrée exclusivement au célèbre atelier d'imprimerie fondé en 1778 par Pierre-Joseph Hanicq (1753-1828), continué par son fils François-Pierre-Jean (1789-1865) qui le conduisit sur les traces de son père jusqu'en 1855.

C'est toujours un régal pour le bibliophile de se laisser conduire par le chanoine Le Clerq à travers les gloires du passé de notre production livresque; les renseignements biographiques alternent avec une documentation bibliographique étonnamment fouillée, que l'auteur a minutieusemeut vérifiée et revérifiée par lui-même avant de la confier à l'impression. Aussi ses nombreuses contributions à la bibliographie de nos imprimeurs constituent-elles une source de renseignements de tout premier ordre, jamais consultée en vain, et jamais prise en défaut. Nous le félicitons et le remercions vivement d'avoir publié ces deux nouvelles études.

AM. DERMUL.